

SOVETLIKU PASSISÜSTEEMI KUJUNEMINE JA REGULATSIOON

II

INDREK PAAVLE

Sissejuhatus: allikatest ja nende kasutamisvõimalustest

Artikli II osa jätkab sovetliku passirežiimi käsitlemist, keskendudes passirežiimi kehtestamisele Eesti NSV-s aastatel 1945–1947 ning selle esimestele tagajärgedele. III osas vaadeldakse „passirežiimi kindlustamist”. See ettevõtmine kujutas endast mahukat abinõude plaani, mis hõlmas elanikkonna pidevat kontrollimist, arvestuse pidamist inimeste liikumise ja asukoha üle ning režiimi rikkumiselt tabatud inimeste karistamist.

Uurimuse peamise allikalise baasi õigusaktide ja passisüsteemi kehtestamisega kaasnenud kirjavahetuse kõrval moodustavad seni vähe kasutamist leidnud NKVD, MGB ja MVD, miilitsavalitsuse ja passiosakonna aruanded ning statistilised kokkuvõtted. Aruandeid koguti kvartalite kaupa kohalikest passiosakondadest, nende põhjal koostati koondaruanded, mis saadeti aasta või poolaasta kaupa Moskvasse. Aruandevormid ja neis sisalduvad andmeliigid muutusid sageli, peegeldades õiguslike aluste muutumist ja käimasolevaid kampaaniaid. Kõige lünklikum on olukord aastate 1944–1951 osas. 1945. aasta passitöö andmeid sisaldab ÜK(b)P KK Eesti büroo esimehele esitatud ENSV NKVD aastaaruanne. Säilinud on passitöö aruanded 1946. aasta kolme esimese kvartali kohta ja 1947. aasta kohta. Passisüsteemi kontekstis väga põnevatest 1948–1950 aastatest leidub üksnes 1949. aasta III kvartali aruanne. Passirežiimiga seonduvaid andmeid võib leida ka üldisest kuritegevuse statistikast.

1952. ja 1953. aasta kohta koostati väga põhjalikud aruanded ja statistilised kokkuvõtted, mis sisaldavad andmeid passide kontrollimise, rikkumiste, karistamiste ja režiimipiirkonnast eemaldamiste, sissekirjutuspiiranguid omavate isikute, aadressbüroode töö, avalduste ja kaebuste lahendamise ning elanikkonna liikumise kohta.¹ 1954.–1956. aasta aruanded olid eelmistega võrreldes lakoonilised, sisaldades andmeid passirežiimi peamiste rikkumiste ning aadressbüroode ja perekonnaseisuameti töö kohta.² Aastail 1957–60 kasutusel olnud vorm oli põhjalikum, sisaldades statistikat ka karistamiste kohta. Pärast 1961. aastat muutusid aruandevormid veel korduvalt, aga olid oma sisult enam-vähem sarnased.³

Kuidas hinnata kirjeldatud allikate usaldusväärsust? NKVD/MVD aruandeid analüüsinud Valdur Ohmann on leidnud, et neid andmeid võib pidada usaldusväärseks, sest neid kasutati operatiivtöös ning kuivõrd institutsioon teadis, et need andmed jäävad ametkondlikuks kasutamiseks kitsale ringile, siis polnud nähtavat motiivi nende moonutamiseks.⁴ Sellega üldiselt nõustudes tuleb samas mõõnda, et kogu passistatistika ei pruukinud olla kasutatav operatiivtöös ning usaldusväärsuse hindamisel tuleb lähtuda iga andmeliigi iseloomust.

¹ Цифровые сведения о паспортной работе органов милиции УМ МГБ ЭССР за 1952 год, ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 58, l. 65–66p; Цифровые сведения о паспортной работе органов милиции УМ МГБ ЭССР за 1953 год, ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 111, l. 21–23. 1952. aasta kokkuvõte sisaldab võrdlusandmeid ka 1951. aastast.

² ENSV SM miilitsavalitsuse ringkiri, 12.07.1954. ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 107, l. 168.

³ Passitöö aruanded on riigiarhiivis 1983. aastani, hilisemate aastate omi pole õnnestunud leida.

⁴ Valdur Ohmann. Eesti NSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940–1954). Magistritöö käsikiri. Tartu, 2000.

Elanikkonna dokumenteerimise ja eriti dokumendiplankide liikumise üle peeti väga ranget arvestust ning väljastatud passide statistikat julgen pidada õigeaks, ehkki teatav veavõimalus on olemas – näiteks võisid kohalikud passilauad püüda varjata passiplankide kaotsiminekut.

Passide kontrollimise statistika osas sedasama väita ei julge. Näitajad ulatusid aruannetes miljonitesse ja on raske uskuda, et Nõukogude miilitsa töökultuur võimaldas seejuures ühearulise täpsusega tõsiseltvõetavust. Samas, valeandmete esitamiseks puudus motiiv, ei eksisteerinud plaani, mis oleks ette andnud kontrollimiste arvu. Ette anti pigem kontrollitavad piirkonnad, elanikkonna kategooriad või asutused ja täiesti laest ei saanud seetõttu arve võtta. Ametnikud võisid ka soovida silma paista rikkumiste avastamisega, aga siin ei ilmne dokumentidest mingit tendentsi, mis vihjaks võimalusele, et püüti näidata rikkumiste vähenemist, avastamiste tõhustumist vms.

Asjakohane on ka küsida, mida selle materjaliga peale hakata? Andmestiku kogumine kümnete arhiivifondide (kui hõlmata ka kohalikke passilaudu) sadadest dokumentidest on kohutavalt töömahukas ning enne selle ettevõtmist tasub mõelda, kas see on mõistlik.

Institutsioonijalooliselt aitab see mõista asutuste toimimismehhanisme ja nendevahelisi suhteid, sotsiaaljaloolises plaanis aga uurida inimeste käitumist piiranguid seadva režiimi tingimustes. Passisüsteemi rikkumiste andmed on osa üldisest kuritegevuse statistikast, mille puudulikkusele on palju tähelepanu juhitud (kogu kriminaalstatistika salastati NSV Liidus 1929. aastal). Miilitsa arhiividokumentide märkimisväärsele väärtusele sotsiaaljaloolises uurimistöös on tähelepanu juhtinud näiteks David Shearer.⁵ Demograafid on tähelepanu juhtinud sõjajärgse Eesti rahvastikustatistika puudulikkusele, eriti 1959. aasta esimesele sõjajärgsele rahvaloendusele eelnenud perioodil.⁶ Passisüsteem, ennekõike sisse- ja väljakirjutus, oli rahvastiku liikumise arvestuse alus. 1945. aastast hakkas ENSV Statistikaavalitsus töötleva sisse- ja väljakirjutamisel miilitsas täidetud aadresslehtede statistilisi sedeleid. Seega võib rahvastikustatistikat tegelikult pidada passisüsteemi kõrvalsaaduseks.⁷ Passide ja sissekirjutuste väljastamise statistika pakub võimalusi nii sise- kui välismigratsiooni analüüsimiseks. Tähelepanu tuleks pöörata ka elanikkonna liikumise arvestusele, mis on põhjalik just 1950. aastate alguse osas. ENSV aastastatistikate kõrval tuleks sel juhul süveneda kohalike passilaudade aruannetesse. Huvitav allikaliik on ka passiregistrid, mis küll ei kuulunud alalisele säilitamisele ja mida seetõttu pole paljuski alles.⁸

Sovetiseerimise algus

Eesti Vabariigis puudus kohustuslik siseriiklik isikut tõendav dokument. Isikutunnistuse omamine oli vabatahtlik ja passi oli vaja üksnes välismaale reisimisel. Kodanike riigisisene liikumine ja elukoha valik oli üldjuhul vaba. Linnades ja alevites kehtis elanike registreerimise kohustus ning majaomanikel ja -valdajail tuli pidada majaraamatut. 1940. aasta kevadel

⁵ David R. Shearer. Crime and Social Disorder in Stalin's Russia: A reassessment of the Great Retreat and the origins of mass repression. – Cahiers du Monde russe 1998, Vol. 39, nr. 1–2, lk. 119–148.

⁶ Ene Tiit. Eesti rahvastik ja selle probleemid. – Akadeemia 1993, nr. 8, lk. 1654.

⁷ Lembit Tepp. Statistika NSV Liidu riigiplaani teenistuses, 1944–1948. – Eesti Statistika Kuukiri 2001, nr. 3, lk. 7; Alis Tammur. Sisserände suundumused 20. sajandil ja 21. sajandi algul. – Eesti Statistika Kuukiri 2008, nr. 12, lk. 7; Allan Puur, Liivi Uuet. Eesti NSV 1940. – 1950. aastate valimiste materjalid rahvastikuloos allikana. – Tuna 2010, nr. 2, lk. 71–72.

⁸ Aadu Must on tähelepanu juhtinud 19. sajandi passiregistrite kasutatavusele sisemigratsiooni uurimisel. Sama meetodit võiks proovida rakendada ka sovetiperioodi uurimisel, ehkki selle aja passiregistrid on oluliselt vähem informatiivsed. – Vt.: Aadu Must. Eestlaste perekonnaloos allikad. Tartu, 2000, lk. 182–204.

otsustas valitsus kehtestada elanike kohustusliku registreerimise ka maal, aga Eesti okupeerimise tõttu Punaarmee poolt ei jõudnud see kavandatud kujul enam realiseeruda.⁹

Sovetiseerimise alguseks võib lugeda siseministri määrust 17. augustist, millega kehtestati linnadesse saabujatele registreerimise kohustus ühe ööpäeva jooksul (sellise tähtaja nägi ette ka sovetlik passisüsteem). Passirežiimi vaimus anti 19. novembril 1940 ka määrus „mittetöötavate olluste“ linnadest väljasaatmise kohta, mille hulka loeti „endised kurnajate ja võimukandjate klassi esindajad“ koos pereliikmetega ning „töötasust mitteelatud kodanlased“, viimaste all peeti silmas näiteks eraettevõtjaid või majaomanikke, kes said tulu korterite väljaüürimisest.¹⁰

Passisüsteemi tegelik sisseviimine algas sissekirjutuse kehtestamisega: 8. jaanuaril 1941 kehtestas ENSV RKN kohustusliku sissekirjutuse 24 tunni jooksul mis tahes kohta saabumisel ning karistused sisse- ja väljakirjutusreeglite rikkujatele.¹¹ 8. veebruaril laiendas NSVL RKN oma määrusega passisüsteemi Baltikumi liiduvabariikidele, ühtlasi kuulutati Tallinn, Vilnius, Kaunas, Riia, Liepāja ja Ventspils esimese kategooria režiimilinnadeks, kus kehtisid ranged sissekirjutuspiirangud. Passide väljastamine ja sissekirjutamine tuli linnades lõpetada augusti lõpuks.¹² ENSV NKVD miilitsavalitsus organiseeris 42 passipunkti ja alustas passide väljaandmist, aga enne sõja puhkemist ja sovetivõimu Eestist pagemist jõuti neid anda vaid osale Tallinna ja Nõmme elanikest.

1944. aasta sügisel, pärast Eesti taashõivamist Punaarmee poolt, juhatati passisüsteemi kehtestamine sisse elanikkonna registreerimist puudutavate normatiivide avaldamisega. Nende peamised märksõnad oli kohustuslikkus, kiirus (24-tunni kohustus) ja piirangud. Näiteks keelati töökohta mitteomavate inimeste linnadesse sisseregistreerimine.¹³ NKVD arvestuse järgi lõpetati elanikkonna registreerimine aasta lõpuks, aga selle tulemused on ka NKVD enda dokumentides erinevad. Vahetult pärast registreerimise lõppu koostatud aruande järgi oli 1. jaanuariks 1945 registreeritud 885 727 inimest (251 018 meest, 404 799 naist ja 229 910 last), 1948. aastal koostatud aruande järgi aga 834 596 inimest (228 259 meest, 369 786 naist ja 236 558 last). ENSV Statistika Valitsuse andmetel, mis tuginesid ka tegelikult NKVD aparaadist saadud arvudele, oli elanike arv 1. jaanuaril 1945 hoopis 851 349.¹⁴

⁹ Isikutõestamise ja liikumise seadus, 01.07.1930. – Riigi Teataja (RT) 1930, nr. 48, art. 308; Kohtu- ja siseministri määrus majaraamatute pidamise kohta, 12.07.1930. – RT 1930, nr. 54, art. 365; Isikutõendamise ja liikumise seadus, 22.04.1940. RT 1940, nr. 36, art. 309.

¹⁰ Majaraamatute pidamise kohta antud määruse muutmise määrus, 17.08.1940. RT 1940, nr. 104, art. 1059; ENSV RKN määrus nr. 32 „Mittetöötavate olluste linnadest väljasaatmise kohta“, 19.11.1940. ERA, f. R-1, n. 5, s. 10, l. 229.

¹¹ ENSV RKN määrus ENSV territooriumil TT Miilitsa organites elanike kohustusliku sisse- ja väljakirjutamise kohta nr. 47, 08.01.1941. – ENSV Teataja 1941, nr. 5, art. 63.

¹² NSVL RKN määrus nr. 272, 08.02.1941. ERA, f. R-1, n. 1, s. 14, l. 16; ENSV RKN määrus ühtse passisüsteemi sisseseadmise kohta ENSV-s, 26.03.1941. ENSV Teataja 1941, nr. 35, art. 528; EK(b)P KK ringkiri maakonnakomitee sekretäridele, 04.06.1941. ERAF, f. 1, n.1, s. 167, l. 2.

¹³ Инструкция УМ НКВД ЭССР о регистрации населения, 19.10.1944. ERAF, f.17SM, n. 4, s. 1, l. 20; ENSV RKN määrus kodanike registreerimise ning tööjõu arvestamise ja jaotamise büroodes arvele võtmise kohta, 27.10.1944. – ENSV Teataja 1944, nr. 7, art. 70.

¹⁴ Сведения о количестве населения, 22.01.1945. ERAF, f. 1, n. 3, s. 437, l. 9; Доклад о работе органов МВД ЭССР за период с 1940 по 1. X 1948 год, октоober 1948. ERAF, f. 1, n. 47, s. 38, l. 169; Итоги за 1946 год о естественном движении населения ЭССР, 12.07.1947. ERA, f. R-10, n. 18, s. 16, l. 3. Ajaliselt viimases MVD aruandes sisaldub ka arvutusviga. MVD kahe arvu vahe on 51 131, mis võiks olla Petseri- ja Virumaa valdade Eesti NSV-st eraldamisega (Eesti kaotas 56 200 elanikuga territooriumi) tegelikult vähenenud rahvaarv, aga

Pasporteerimise esimene etapp: linnad

Pasporteerimine käivitus 1944. aasta lõpul ja teostati etapiviisiliselt kolme aasta jooksul. Kõigepealt algas 9. detsembril passide väljastamine ja majaraamatute registreerimine Tallinnas. Aktsiooni käigus tuli iga päeva kohta aruanded koostada, tuues eraldi välja andmed passimäärustiku artiklite 38 ja 39 alusel linnast „eemaldamisele” kuuluvate isikute ning muu kahjuliku elemendi – näiteks Saksa okupatsioonivõimudega koostööd teinud isikute – kohta.¹⁵ Märtsis tuli juba väljastatud passe hakata ümber registreerima (passidesse kleebiti selle käigus spetsiaalsed registreerimislehed), mida põhjendati Tallinna esimese kategooria režiimilinna staatusega.

Teiste linnade pasporteerimine käivitus 1945. aasta kevadel. Alustati maakonnakeskustest, kus tuli ühtlasi läbi teha sõjaväekohuslaste – reservväelaste ja kutsealuste – arvelevõtmine. Ükski töödest ei kulgenud loodetud kiirusega, sest passiametnikke oli vähe ja teised asutused ei andnud piisavalt abitööjõudu, sest vaevlesid ka ise kaadripuuduses. Tallinnas õnnestus seetõttu kavandatud 32 passipunktist avada vaid 23 ja Tartus oli passilaud lahti ainult kaks tundi päevas. Ilmnes muidki takistusi, näiteks ei olnud inimestel kuskil passipilti teha.¹⁶ Kõigi tööde lõpetamist nõuti aprilli lõpuks, mis oli ebareaalne, aga 1945. aasta lõpuks oli pasporteerimise esimene etapp – passide väljastamine linnades, töölisasulates ja MTJ-ide asukohaasulates, nagu nõudis passimäärustik – üldiselt lõpetatud. Aasta jooksul kirjutati välja 279 784 passi, neist 126 128 Tallinnas, kus elanike arv samal ajal oli MVD andmetel 150 963.¹⁷

Pasporteerimise teine etapp: piiritsoon

Passimäärustik nõudis ka riigipiiriäärsete alade elanikkonna pasporteerimist.¹⁸ NSV Liidus hakati piiri läheduses elamist ja liikumist piirama 1927. aasta riigipiiri kaitse määrustikuga.

---

kahe aruande puhul langeb kokku Tallinna arv (120 680), kuna muude linnade ja maakondade arvud on hilisemas aruandes väiksemad.

¹⁵ ENSV RKN ja EK(b)P KK määrus nr. 347, 05.12.1944. ERAF, f. R-1, n. 1, s. 52, l. 318–319; Ежедневные сведения. ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 9, l. 259; ENSV siseasjade rahvakomissari käskkiri nr. 04, 08.02.1945, ERAF, f. 17SM, n. 1, s. 3, l. 14; ENSV RKN ja EK(b)P KK määrus, 10.02.1945. ERAF, f. 1, n. 4, s. 163, l. 71–72. Passide ümberregistreerimise aluseks oli NSVL RKN korraldus nr. 20845, 01.11.1944, „Tallinnas elavate kodanike passide ümberregistreerimisest”.

¹⁶ ENSV siseasjade rahvakomissari käskkiri nr. 05, 08.02.1945. ERAF, f. 17SM, n. 1, s. 3, l. 15–16; Resev Karotammele ja Veimerile, 23.03.1945. ERAF, f. 1, n. 3, s. 437, l. 14–14p. Tartus oli passilaud avatud tööpäeviti kell 15–17, mistõttu tööl käivad inimesed sinna ei jõudnud. Valgas tuli dokumenteerida 6000 inimest, aga linnas oli ainult üks fotograaf. Kostis ka nurinat, et erafotograafid on kallid (viis passipilti maksis 25–30 rubla) ning muid fotograafe pole.

¹⁷ Отчет об итогах работы наркомата внутренних дел Эстонской ССР за 1945-й год, 08.03.1946. ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 40, l. 17–18; Доклад о работе органов МВД ЭССР за период с 1940 до 1. X 1948 год, oktoober 1948. ERAF, f. 1, n. 47, s. 38, l. 169–170.

¹⁸ Kõnekeeles on kinnistunud mõiste „piiritsoon”, aga ametlikes dokumentides tehti vahet piirivööndi ja piiritsooni vahel. 1940.–1950. aastate õigusaktides kasutati mõistet „piirivöönd” (pograničnaja polosa) ja ENSV kontekstis „suletud rannapiirivöönd” (zapretnaja pograničnaja beregovaja polosa). 1960. aasta uus NSV Liidu piiri kaitsmise määrustik eristas „piirivööndit” ja „piiritsooni” (pograničnaja zona). Piiritsooni kuulusid teatud eranditega (näiteks Tallinn) riigipiiriga piirnevate haldusüksuste territooriumid. Seal elamiseks oli vaja miilitsa luba ja passis pidi olema vastav tempel tähtedega „ПЗ”. Luba oli vaja ka piiritsooni sisenemiseks, aga selles osas kehtis palju lokaalseid erandeid. Piirivöönd tähendas veelgi rangemalt kontrollitavat maa-ala piiri vahetus naabruses, mis oli igal pool ise ulatusega, aga ei võinud ulatuda piirist või rannajoonest kaugemale kui 2 km. Vööndis elamine ja sinna sisenemine oli lubatud ainult piirivalvevägede loal.

1935. aastast karmistati kontrolli NSVL Kesktäitevkomitee ja RKN-i määrusega, mis käsitles piiriäärsetes piirkondades elamist ja sinna sisenemist.¹⁹ Viimane oli aluseks ka piirirežiimi kehtestamisele ENSV-s 1940. aasta sügisel. 26. septembril 1940 keelati miilitsavalitsuse määrusega loata sisenemine „piiriäärsetesse ja keelatud maaaladesse” ning kästi piirkonna alalistele elanikele lüüa isikutunnistusse sissesõiduloana toimiv nurgatempel. 29. novembril täpsustas ENSV RKN oma otsusega keeluala ulatust ja kehtestas selles 24-tunni registreerimise nõude. „Piirivalve režiimi” loomise ettekäändel määratleti „keelatud tsoonidena” kõik Eesti meresaad, Pakri poolsaar kuni Vasalemma jõeni, paar maanteed ja „Türsa ranniku rajoon”.²⁰

Sõjajärgne piiritsooni taastamine algas 1944. aasta sügisel Punaarmee initsiatiivil, kes taotles esialgu kahekilomeetrise rannikuvööndi puhastamist püsielanikkonnast kogu ranniku ulatuses, mis aga ei läinud siiski läbi.²¹ 1945. aastal kehtisid rannapiirivööndi liikumiskiirangud *de facto*. Uusi õigusakte polnud antud, aga NKVD miilitsavalitsus väljastas aasta jooksul üle 39 000 piirivööndisse sisenemise loa.²² Õigusaktide kehtestamiseni jõuti alles 1946. aasta sügisel.

28. septembril 1946 anti EK(b)P KK ja ENSV MN määrus passisüsteemi kehtestamisest NSVL rannapiiri keelualadel. Passide väljastamine algas oktoobri keskel. Sarnaselt Tallinnale tuli aktsiooni käigus välja selgitada passimäärustiku artiklite 38 ja 39 alla käivad kodanikud ning nad piirivööndist eemaldada. MVD hinnangul tuli välja anda 60 000 passi, sh. 12 000 Virumaal, 8000 Harjumaal, 27 000 Saaremaal ning 13 000 Lääne- ja Hiiumaal. Sedagi ettevõtmist ei õnnestunud tähtajaks ehk kahe kuuga lõpetada, kusjuures Saaremaal oli aasta lõpuks passi saanud vaevalt pool elanikkonnast. Lõplikult vormistati piirirežiim ENSV Ministrite Nõukogu määrusega 26. oktoobrist 1946. Vöönd määratleti administratiivüksuste järgi ning hõlmas Viru, Harju ja Lääne maakondade 21 valla 36 külanõukogu ning kõik NSV Liidule kuuluvad Läänemere saared.²³

Järgnevatel aastatel anti palju piiritsooniga seotud eeskirju, aga põhimõttelisi muutusi sellega ei kaasnenud. Lubade väljastamine ja passirežiimi kontroll piiritsoonis koos piirivalvega jäid sovetiaja lõpuni miilitsa mahukaks tööloõiguks. Aastas väljastatud lubade arv üldiselt kasvas. Näiteks 1952. aastal anti alla 17 000 loa (muide, samal aastal keelduti seda andmast 154 juhul, seega lube taotlesidki ainult need, kel oli selleks kindel alus, ja niisama

¹⁹ NSVL RKN ja KTK määrus „О въезде и проживании в пограничных поселках”, 17.07.1935. Собрание законов и распоряжении 1935, nr. 45, art. 377.

²⁰ ENSV T. T. Miilitsavalitsuse määrus, 26.09.1940. ERA, f. R-34, n. 1, s. 5, l. 1–3; ENSV RKN otsus nr. 34, 29.11.1940. ERA, f. R-1, n. 5, s. 10, l. 244–247. Türsa ranniku all peeti ilmselt silmas praeguse Sillamäe kohal asuvat Türsamäe küla. Enne sõda oli seal sadam, kust muu hulgas veeti Saksamaale õli ja viimane õlilaev väljus legendi järgi 21. juunil 1941.

²¹ ENSV RKN määrus nr. 029, 21.12.1944. ERA, f. R-1, n. 5, s. 90, l. 106. Ümberasustamisele pidi kuuluma üle 33 000 inimese. Vt. ka: Kaljo-Olev Veskimägi. Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Tallinn, 2005, lk. 124–125.

²² Lube vormistati vaatamata sellele, et kohalikud miilitsad ei osanud seda teha, sest neil polnud juhiseid. Need saadi alles 1946. aasta suvel, kui passiosakonna ülem palus Moskvast NSVL MVD sekretariaadist saata kiiresti 13 eksemplari NSVL MVD 1939. aasta käskkirja, mille alusel kohalikud miilitsaosakonnad lube pidid väljastama. Otčet ob itogax raboty nakomata vnutrennyx del Èstonskoj SSR za 1945-j god, 08.03.1946. ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 40, l. 17; ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 42, l. 25–26.

²³ ENSV MN ja EK(b)P KK määrus „О введении паспортной системы в местностях, включенных взапретную береговую пограничную полосу СССР”, 28.09.1946. ERAF, f. 1, n. 4, s. 322, l. 206–207; ENSV siseministri käskkirjad nr. 00147 ja nr. 0177, 27.09.1946; 28.12.1946. ERAF, f. 17SM, n. 1, s. 3, l. 50–51; 56–57; ENSV SM passiosakonna õiend, november 1946. ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 61, l. 228; ENSV MN määrus nr. 058 „ENSV suletud ranna piirivööndi ja selle režiimi kohta”, 26.10.1946. ERA, f. R-1, n. 5, s. 118, l. 233–239.

suvitama ei sõidetud), aga 1954. aastal üle 80 000. Kui 1950.–60. aastatel anti lube keskmiselt 30–50 000 aastas, siis 1960. aastate lõpust hakkas nende arv märgatavalt kasvama ning ületas 1973. aastal juba 100 000 piiri. Statistikat mõjutas piiritsooni ulatuse muutumine ja rahvaarvu kasv, aga siin võib näha ka režiimi hoiakuid, mis muutusid inimeste mere äärde lubamise osas aja jooksul leplikumaks.²⁴

Kolmas etapp: üldine pasporteerimine

4. oktoobril 1945 rahuldas NSVL RKN Leedu NSV valitsuse palve maaelanike pasporteerimiseks. Otsuse tagamaid aitab selgitada varsti pärast seda antud direktiiv, milles kästi „ajutist pasporteerimist” kasutada bandiitide, natsionalistliku põrandaaluse liikmete, välisluure agentide ja kriminaalse elemendi väljaselgitamiseks. Passide andmise käigus avastatud bandiidid jm. illegaalid tuli arvele võtta, aga neid ei tohtinud arreteerida, et mitte anda tagasilööki legaliseerimisele.²⁵ Veebruaris 1946 taotles passe ka Läti NSV, kelle ettepanek lükati NSVL-i NKVD vastuseisu tõttu tagasi, kuna leiti, et võrreldes Leeduga oli „banditism” seal juba kontrolli all.²⁶

Samasisulise kirja mustand adresseerituna Beriale koostati 1945. aasta detsembris ka Eesti NSV-s, aga jäi ilmselt ära saatmata ja saadeti põhjendusi muutmata aprillis 1947 Molotovile. Karotamm ja Veimer taotlesid ENSV üldist pasporteerimist ja põhjendasid ettepanekut Eesti õigustraditsiooniga, selgitades tõde moonutades, et „minevikus olid passid kõigil täiskasvanutel”, et need olid peamiseks isikut tõendavaks dokumendiks ning et selline kord lihtsustas rahvastiku arvestust ja distsiplineeris elanikkonda. Kinnitati, et Eesti inimesed on „passisüsteemiga harjunud” ning passide puudumine tekitab küsimusi, mida partei ja nõukogude esindajatele tihtipeale esitatakse. Apelleeriti ka raskustele valimiste korraldamisel, milleks tuli välja anda spetsiaalsed tõendid, ning kinnitati, et maaelanikkonna pasporteerimine aitab tugevdada „vaenuliku, bandiitliku ja kriminaalse elemendi” väljaselgitamist.²⁷

Kirjas esitati ka arvud pasporteeritud elanikkonna kohta, mis vajavad õiendamist, sest need on jõudnud ka teaduskäibesse.²⁸ Arvud olid nimelt valed. Karotamme kirja järgi oli passiomanikke sel hetkel 273 000 (191 000 linnades ja töölisalevites ning 82 000 maal ja piirivööndis) ning ilma passita täiskasvanuid 420 000. Tegelikult oli 1945. aasta lõpuks väljastatud 279 784 ja 1946. aasta kolme esimese kvartali jooksul 62 888 passi (neljanda kvartali statistikat pole õnnestunud leida), millele lisandus 1946. aasta lõpul piirivööndis väljastatud umbes 60 000 passi. Kui hinnanguliselt lisada puuduvad 1946. aasta IV kvartali andmed, oli Eestis 1947. aasta alguseks välja antud vähemalt 420 000 ning 1947. aasta

²⁴ Цифровые сведения о паспортной работе органов милиции УМ МГБ ЭССР за 1952 год, ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 58, l. 66p; Сведения о движении бланков строгой отчетности, 08.02.1955. ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 159, l. 20.

²⁵ Täiesti salajane ringkiri NKVD-NKGB operatiivsektorite ülematele, Leedu NSV NKGB-NKVD maakonnaosakondade ülematele, Leedu NSV MKGB-NKVD operatiivosakondade ülematele, 23.11.1945. Lietuvos Ypatingasis Archivas, f. K-1, n. 3, s. 177, l. 36–37. Pöörakem tähelepanu ka sõnastusele, mis räägib „ajutisest pasporteerimisest”. Mõnevõrra ehk utreerides tekib mulje, nagu olekski kavatsed küüniliselt esialgu kõikidele passid anda ja siis juba põhjalikumalt tegeleda päevavalgele tulnud asjaoludega.

²⁶ Yelena Zubkova. Прибалтика и Кремль: 1940–1953 (Москва: Росспен, 2008), 139.

²⁷ Karotamm ja Veimer Beriale, detsember 1945. ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 20, l. 73; Karotamm ja Veimer Molotovile, 12.04.1947. ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 61, l. 90–91.

²⁸ Zubkova, Прибалтика, 139.

esimesel kvartalil veel üle 34 000 passi.²⁹ Kui arvestada ka väljarändega, näiteks 1946. aastal lahkus statistikavalitsuse andmetel ENSV linnadest mujale NSV Liitu 15 758 inimest,³⁰ siis oli passiga ja passita elanikkonna suhe peaaegu täpselt vastupidine sellele, mis esitati Molotovile. Seda kinnitab ka hiljem tegelikult väljastatud passide arv.

Võib-olla oli tegu kirja koostaja eksimusega. Võib-olla ei suutnud MVD väljastatud passe kokku arvutada ning pani arvud umbes. Muide, hiljem, kui asjaks läks, siis passiplanke telliti ka suure varuga – Resev esitas Moskvasse tellimuse 550 000 passiplangile, mida tema sõnul läks vaja ENSV täielikuks pasporteerimiseks.³¹ Aga võis olla ka nii, et Karotamm näitas passideta elanikkonda meelega suuremana, teisisõnu valetas Molotovile. Kui nii, siis pidi positiivse otsuse saamine tema jaoks väga oluline olema.

Igatahes saavutas Karotamm eesmärgi. NSVL siseminister Sergei Kruglov toetas ettepanekut ning 12. juuli 1947 laiendati NSVL MN korraldusega passisüsteem kogu ENSV territooriumile. Soodsat olukorda ära kasutades esitasid uue taotluse ka Läti NSV võimud ning said detsembris Moskvast positiivse vastuse.³²

18. augustil andsid EK(b)P KK ja ENSV MN ühismääruse „ENSV maaelanikkonna dokumenteerimisest” ning 29. augustil siseminister vastava rakenduskäskkirja. Pasporteerimine tuli läbi viia 15. septembrist 20. detsembrini 1947. Aktsiooni lõpp oli seotud lähenevate kohalike nõukogude valimistega Eesti NSV-s, mis toimusid 18. jaanuaril 1948. Need nõudsid hoolikat ettevalmistamist, sest olid esimesed sellised valimised ja risk vigu teha oli mingil määral olemas. Passide väljastamine ja majaraamatute kontroll pidi tagama, et valimiste ajaks poleks ühtegi ilma passi ja sissekirjutuseta inimest. Miilitsavalitsus organiseeris Eestis 65 liikuvat passipunkti, millest igaüks pidi katma 3–5 valda ning välja töötama „abinõud kriminaalse elemendi väljaselgitamiseks ja arvelevõtmiseks”. Aktsiooni läbiviimiseks komandeeris NSVL MVD Eestisse 100 juhtivtöötajat, kes osalesid passipunktide juhtimises. Riigiasutused, kohalikud täitevkomiteed ja parteivõimud pidid leidma sisustatud ruumid ning eraldama eesti ja vene keelt oskavad töötajaid. Probleeme tekkis jälle viimase nõude täitmisega. Inimesi kas ei antud või anti sellised, kes kõrge ea, halva tervise või vähese hariduse tõttu ei kõlvanud. Kohati ilmnes isegi kohalike võimude vastutegevust. Näiteks Läänemaa parteikomitee esimees keelas anda kodanikele passi saamiseks nõutavaid dokumente enne viljavarumisplaani täitmist. Paide valla täitevkomitee esimees keelas samuti dokumentide väljastamise ja ütles passipunkti ülemale, et „praegu on peamine töö viljakoristus ja varumisplaani täitmine, aga passe anname hiljem”. Elva täitevkomitee esimees ähvardas koosolekul kohalikke inimesi: „Kes ei anna ära varumisnorme, see nõukogude passi ei saa!”³³

²⁹ Справка о работе Паспортного Отдела УМ МВД ЭССР за 1947 год, 15.01.1948. ERAF, 17SM, n. 4, s. 87, l. 94–98.

³⁰ Итоги за 1946 год о естественном движении населения ЭССР. ERA, f. R-10, n. 18, s. 16, l. 3. Sama aruande järgi elas 1. jaanuaril 1947 Eesti NSV linnades 345 300 ja maal 611 844 inimest.

³¹ Resev NSVL MVD GUM ülema asetäitjale Zujevile. ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 61, l. 134.

³² Zubkova, Прибалтика, 140.

³³ EK(b)P KK ja ENSV MN määrus, EK(b)P KK büroo protokoll, 18.08.1947. ERAF, f. 1, n. 4, s. 444, l. 228; Resev Karotammele ja Veimerile EK(b)P KK ja ENSV MN 18.08.1947 määruse „ENSV maaelanikkonna dokumenteerimisest” täitmisest, 09.10.1947. ERAF, f. 1, n. 5a, s. 34, l. 50–53; ENSV siseministri käskkiri, 24.09.1947. ERAF, f. 17SM, n. 1, s. 3, l. 137–142. Viljavarumisnormide täitmine olid kohalike võimude jaoks kõige põletavam probleem, mille lahendamiseks püüti leida kõikvõimalikke teid. – Vt. selle kohta: Indrek Paavle. Vili ja munad režiimi teenistuses. Sundandam 1940. aastate Eesti külas. – Ajalooline Ajakiri 2009, nr. 1/2, lk. 213–229.

Kokkuvõttes luges siseministerium aktsiooni kordaläinuks, elanikkonna poliitiline meeleolu hinnati heaks ja nõukogudevastaseid meeleolusid pasporteerimise suhtes ei tuvastatud. Aktsioon lõpetati ennetähtaegselt 10. detsembriks 1947. Inimesed üldiselt tahtsid passi. Sellele oli jõudnud tekkida vältimatu ja teatavaid vabadusi võimaldava dokumendi oreool. Et passide väljastamist sai kasutada muudel eesmärkidel ja suurema kontrolli kehtestamiseks elanikkonna üle, seda tavainimene teada ei saanudki.

Eesti, Läti ja Leedu olid nüüd võrreldes teiste liiduvabariikidega sattunud erandlikku olukorda, sest üldine pasporteerimine viidi siin läbi 30 aastat varem kui ülejäänud NSV Liidus. Vene ajaloolase Jelena Zubkova arvates lootsid võimud selle sammuga võita suuremat usaldust kohaliku elanikkonna silmis.³⁴ Eesti ajalookirjanduses on Karotamme ja Veimeri initsiatiivis üritatud näha heategu eesti rahvale, millega kollektiviseerimise paratamatust mõistnud mehed andsid maainimestele võimaluse kolhoosidest kõrvale hiilida, kui need tulevad.³⁵ Nii see küll ilmselt polnud. Passi olemasolu iseenesest ei taganud märkimisväärselt suuremat liikumisvabadust. Küll aga tegi passisüsteem lihtsamaks inimeste jälitamise ehk seda sai kasutada eesmärgil, milleks ta välja mõeldud oligi ning millega oma taotlust muu hulgas olid põhjendanud ka Karotamm ja Veimer. Et Karotamm oli passisüsteemi võimalustega kursis, näitab kas või tema 1949. aastast pärinev ettepanek teha kulakute passidesse kitsendav märkus, mis keelaks neil elada Eesti teatud piirkondades.³⁶

Kampaania käigus anti maaelanikkonnale 283 241 passi ning kirjutati sisse 313 387 täiskasvanut ja 114 516 last. 343 057 sissekirjutatutest olid eestlased. Aga MVD aruande järgi väljastati 1947. aasta jooksul kokku 386 982 ehk lisaks sellele kampaaniale veel 103 741 passi.³⁷ Aasta jooksul varem pasporteeritud alal 16-aastaseks saanute ja passi kaotanute summa võis kokku olla ehk kuni 15 000, mõni tuhat langeb demobilisatsiooni arvele ja umbes 10 000 piiritsooni pasporteerimise arvele, mis 1947. aasta alguses lõpetati. Ülejäänud umbes 75 000 peavad seega olema mujalt NSV Liidust ametlikus korras sissesõitnud, kes saabusid pasporteerimata aladelt, olles reisimiseks saanud ajutise tunnistuse, mis kohale jõudes vahetati passi vastu. Statistikaalitsuse andmetel saabus 1947. aasta jooksul ENSV linnadesse mujalt NSV Liidust 41 563 inimest (võrdluseks 1946. aastal 46 158).³⁸ Maale saabunute üle arvestus puudus, aga nemad pidid üldise pasporteerimise käigus samuti passi saama ja juba statistikas sisalduma. Rahvastikuteadlased on kokku arvanud, et aastail 1946–1947 saabus Eestisse idast kokku üle 77 000 inimese (ja aastatel 1945–1950 kokku

³⁴ Zubkova, Прибалтика, 140.

³⁵ Veskimägi, Kuidas valitseti Eesti NSV-d, 186.

³⁶ Meelis Saueaak. О роли Коммунистической партии Эстонии и проведении мартовской депортации 1949 года. – Түна 2010, Спецвыпуск по истории Эстонии XX века, lk. 158. Ehkki passimäärustik loetles täpselt passi kantavad andmed ja keelas kõik muud, selgitas Resev (passimäärustikku tegelikult eirates), et vajadusel tuleb passi erimärkuste lahtrisse kanda kirje elamise keelamisest ENSV-s, viidates kohtuotsust, millega selline keeld on määratud. – Siseministri ringkiri, 02.08.1949. ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 27, l. 155–156.

³⁷ Докладная записка о проделанной работе органов МВД Эстонской ССР по выдаче паспортов населению сельских местностей Эстонской ССР, 20.12.1947. ERAF, f. 1, n. 5a, s. 34, s. 61–63; Справка о работе Паспортного Отдела УМ МВД ЭССР за 1947 год, 15.01.1948; ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 87, l. 96–97. 1947. aastal sissekirjutatud inimeste arv pole kindel. Aruandes esitatakse nende arvuks 417 903, mis ei lange kokku laste ja täiskasvanute summaga, aga pole selge, millises aruande arvus viiga sisaldub. Teine aruanne ütleb, et 417 000 inimest kirjutati sisse kogu 1947. aasta jooksul.

³⁸ О механическом движении населения ЭССР за 1948 год, ERA, f. R-10, n. 18, s. 16a, s. 25.

241 000, kellest 170 000 olid uusasukad).³⁹ Passistatistika näitab, et väga suurtes piirides vähemalt 33 000 sisserändajat on üle, viidates seega võimalusele, et immigratsiooni ulatus oli suurem, kui seni arvatud. Aruande järgi anti palju passe just 1947. aasta III kvartalis (ligi 65 000, II kvartali vähem kui 16 000 vastu), mil eelmine pasporditeerimise kampaania oli lõppenud ja uus polnud alanud. Suvi on aga teadagi reisimiseks väga hea aeg.

Esimesed tagajärjed: passisüsteem massirepressioonide teenistuses

Nagu Karotamm oli lubanud, rakenduski passisüsteem kohe repressiivpoliitika teenistusse. 1947. aasta passide väljastamise käigus avastati ja võeti arvele 4274 „vaenuliku taustaga“ isikut, sh. 2160 endist omakaitset, kaitseliitlast ja isamaaliitlast, 1487 Saksa sõjaväes või politseis teeninut ja 250 nende pereliiget, 137 omavoliliselt asumiselt naasnut, lisaks Punaarmee desertööre, mobilisatsioonist kõrvalehoidjaid jt.⁴⁰

Lisaks langes pasporditeerimine ajaliselt kokku mais 1947 alanud kampaaniaga, mille käigus saadeti Leningradi linnast ja oblastist välja enne sõda sealt sundevakueeritud, kuid hiljem tagasi pöördunud ingerlased ja soomlased.⁴¹ Paljud neist olid põgenenud Eestisse ning nende jaoks tekkis nüüd kurioosne olukord – nad said passi koos selles sisalduva elukohapiiranguga. Seda küsimust põgusalt käsitletud Natalie Moine leiab, et nende jaoks tähendas ihaldatud passi saamine ühtlasi kohest väljasaatmist.⁴² Nii hull see asi ilmselt polnud ja eelkõige oli neil keelatud Tallinna asumine, mis muidugi oli ka paljude jaoks hoop, sest sealtkaudu loodeti Soome pääseda. 1947. aastal võeti arvele 5415 „soomlast ja ingerlast“, kellest 2351 saadeti neile määratud asumispaika. ENSV siseministri seletuse järgi saadeti välja need, kes töötasid taludes või alles otsisid tööd. Tööstuses või põllumajanduse suurettevõtetes töötajad aga jäeti rahule. Oht varitses ingerlasi ka hiljem: 1952. aasta passide vahetamise kampaania eel korraldati spetsiaalses instruktsioonis üle, et Leningradi oblastist tulnud soomlastele ja ingerlastele tuleb passi lüüa tempel artikkel 38 kohta.⁴³ Õiguse Eestisse tagasi pöörduda sai enamik ingerlasi pärast 1956. aastat.

Järgmiseks kasutati passirežiimi võimalusi pärast 1949. aasta märtsiküüditamist. Terroriaktisiooni järel tekkis probleem nende kuni 10 000 inimesega, kelle kohta oli tehtud väljasaatmisotsus, aga kes olid äraviimisest pääsenud. ENSV juhtkond oli selle probleemi

³⁹ Alis Tammur. Eesti välisränned alates 1920. aastatest. – Eesti Statistika Kuukiri 2008, nr. 8, lk. 7; Ott Kurs, Eiki Berg. Etnilised vähemused ja uusasukad Eestis. – Akadeemia 1995, nr. 2, lk. 266; Kulno Kala. Eesti rahvuslikust koosseisust pärast Teist maailmasõda. – Akadeemia 1992, nr. 3, lk. 511.

⁴⁰ Доклад о результатах работы органов милиции МВД Эстонской ССР за 1947-и год, 18.01.1948. ERAF f. 17SM, n. 4, s. 87, l. 7–8.

⁴¹ Ingerlased tuli saata Velikie Luki, Kalinini, Novgorodi, Pihkva ja Jaroslavl'i oblastisse, soomlased Komisse ja mujale Siberisse. Vt.: Natali Muun. Внутрисоюзные границы гражданственности: территориальное выражение дискриминации в Советском Союзе через паспортную систему. – Режимные люди в СССР. Москва, 2009, lk. 262–263; Aigi Rahi-Tamm. Küüditamine Nõukogude repressiivpoliitika komponendina. – Uuemaid aspekte märtsiküüditamise uurimisest. Tallinn, 2009, lk. 26.

⁴² Muun, Внутрисоюзные границы, 262–263.

⁴³ Докладная записка о проделанной работе органов МВД ЭССР по выдаче паспортов населению сельских местностей Эстонской ССР, 20.12.1947. ERAF, f. 1, n. 5a, s. 34, l. 61–63; ENSV MGB miilitsavalitsuse ülema ringkiri, 24.07.1952. ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 36, l. 178. Üks 1960. aastatel Kehtnas ja Virumaal Aa vanadekodus passiametnikuna töötanud naine mäletab, et teda juhendati tähelepanu pöörama ja sissekirjutust mitte andma isuritele (Mait Sepa kommentaar autorile). Võimalik, et ta mäletab valesi, ja jutt oli ka siis ingerlastest. Arhiividokumentides pole ma isurite probleemi seni kohanud, aga see küsimus väärib täiendavat uurimist.

lahendamisel segaduses ja instruksioone ei saadud ka Moskvast. Nii realiseerus lõpuks Nikolai Karotamme „esimene eelistus” ehk osa mahajäänute järeleaatmine passirežiimi võimalusi kasutades.⁴⁴ Täpsemad juhtnöörid andis siseminister Resevi 12. juuli 1949. aasta direktiiv, mis käskis need küüditamisest pääsenud, kes polnud üle kolme kuu teinud „ühiskondlikult kasulikke tööd” ega omanud kindlat elukohta, kriminaalkoodeksi passirežiimi rikkumise paragrahvi (§192-a) alusel vastutusele võtta. Veelgi karmimalt tuli kohelda neid, kes tabati piiritsoonist, mispuhul tuli rakendada 1935. aasta määrust ja vastutusele võtta ka need, kellel oli töökoht ja sissekirjutus. Tõkendina tuli mõlemal juhul eranditult rakendada vahistamist.⁴⁵

Järgnevatel kuudel menetlesid rahvakohtud hulgaliselt sellesisulisi asju. MVD statistika järgi algatati 1949. aastal §192-a alusel 632 kriminaalasja ning järgnevatel aastatel vaid veidi vähem. Rohkem kui 1600 inimesele aga mõisteti aastail 1949–52 selle paragrahvi järgi reaalne vanglakaristus.⁴⁶

Süüdimõistetute arvu selgitamine nõuab veel täiendavat arhiivitööd, aga esialgsete uurimistulemuste põhjal saab järeldada, et kinni pandi ja seejärel saadeti välja rohkem neid, keda süüdistati ka muudes kuritegudes. Eelkõige puudutas see maksu- ja normivõlgnikke ja töökohustuse mittetäitjaid.⁴⁷ Aga on ka vastupidiseid näiteid. Tüüpiliseks näiteks ohvri kohta, kelle „süüks” peeti küüditamisrõngist mahajäämist, oli Tartumaa talunik Teodor Lemming. Ta mõisteti süüdi selles, et „olles tunnistatud kulakuks ja kuulus väljasaatmisele ENSV-st, hoidis ennast kõrvale ja jäi elama ENSV-sse, kuskil ei töötanud ja varjas ennast”. Meest karistati rahvakohtu otsusega §192-a alusel kaheaastase vabadusekaotusega ja lisaklausliga, et ta pärast karistuse kandmist kuulub väljasaatmisele „temale määratud asupaika”. Lemming vabanes asumiselt 1958. aastal.⁴⁸

Kuni rahvakohtute materjalid on läbi töötamata, saame tugineda eelkõige karistusstatistikale, mille koostamise meetodika pole päris selge. Näiteks kuidas kajastati statistikas neid, kes mõisteti süüdi mitme paragrahvi järgi – see puudutab just kõnealuseid „järeleaatetuid”? Kui statistikas kajastatud rohkem kui 1600-le §192-a alusel karistatule lisanduvad maksude ja normide mittetäitmise ja muude paragrahvide alusel süüdi mõistetud (kelle jaoks on statistikas oma rida) ja ehkki kõik §192-a omad ei pruukinud olla varem väljasaatmisele määratud, võis Siberisse järele saadetute koguhulk siiski olla märkimisväärne ja küüditamisaktsiooni ohvrite arv – kui neid sellena käsitleda – tegelikult palju suurem, kui seni kokku lepitud.

Lisaks nendele karistati järgnevatel aastatel passirežiimi rikkumise eest administratiiv- ja kriminaalkorras kümneid kordi rohkem inimesi. See oli osa režiimi kindlustamise abinõudest, mida nimetati „passirežiimi kindlustamiseks”.

Passisüsteemi kindlustamine

⁴⁴ Pearu Kuusk. Väljasaatmata jäänud kontingent. – Uuemaid aspekte märtsiküüditamise uurimisest. Eesti Ajaloomuuseumi teaduskonverentsi materjale. Tallinn, 2009, lk. 63–68.

⁴⁵ MVD linna- ja maakonnaosakondade, Tallinna miilitsaosakondade, MVD miilitsavalitsuse ja vanglate osakonna ülematele, 12.07.1949. ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 27, l. 143–146.

⁴⁶ Vt Tabel 1.

⁴⁷ Vt lähemalt: Paavle, Vili ja munad, 213–229.

⁴⁸ Tartu 4. jaoskonna rahvakohtu otsus, 09.09.1949. EAA, f. T-265, n. 1, s. 225, l. 74.

Passiapaaraadi ülesanded

Passitöö juhtimisega tegeles miilitsavalitsuse passiosakond, millele allusid vabariikliku alluvusega linnade passiosakonnad ning linnade ja rajoonide (1950. aasta sügiseni maakondade) passilauad.⁴⁹ Passiosakonna koosseis polnud kunagi suur, näiteks 1948. aastal 13 inimest, sh. 9 inspektorit, kelle tööks oli kohalike passilaudade kontrollimine ja juhendamine. 1953. aasta lõpul töötas osakonnas 14 inimest (sh. 8 inspektorit), kohalikes passilaudades samal ajal aga 138 inimest (sh. 45 passilaua juhatajat ja 51 pasportisti). 1952. aastal olid kogu passiametkonna töötajatest 66% naised, 69% eestlased ja 71% 5–7 klassi haridusega.⁵⁰

Aastail 1940–1941 oli passiosakonna ülem Moskvast Eestisse suunatud kogenud miilitsatöötaja Viktor Lvov.⁵¹ 1944–1947 juhtis passiosakonda miilitsamajor Mihhail Jevstratov ning 1947–1952 miilitsa alampolkovnik Mihhail Ljubimtsev, kes viidi 1952. aasta alguses üle Sverdlovskisse.⁵² 1953. aastal likvideeriti iseseisev perekonnaseisuaktide osakond, selle ülesanded läksid üle ühendatud passi-registreerimise osakonnale.⁵³ Samal ajal viidi läbi Beria uue rahvuspoliitika vaimust kantud kaadrimuudatusi.⁵⁴ Lühikest aega passiosakonna ülem olnud Tarass Dengin saadeti pensionile ja uue ühendosakonna ülemaks määrati senine Pärnu oblasti passiosakonna ülema asetäitja miilitsaleitnant Jaan Niinemets.

Perekonnaseisaktide (sündide, surmade, abielude, lahutuste, lapsendamiste) registreerimine oli miilitsa ülesandeks kuni 1957. aastani, mil see valdkond viidi kohalike täitevkomiteede korraldusse, mis statistikute hinnangul tõi kaasa registreerimiste kvaliteedilanguse.⁵⁵ Passi-registreerimise osakond nimetati 1959. aastast uuesti passiosakonnaks. ENSV MVD miilitsavalitsus likvideeriti 1968. aastal ja miilits viidi kohalike täitevkomiteede alluvusse, aga säilistas vertikaalse alluvuse MVD-le. Viimase koosseisus jäi alles ka passiosakond kohalike passiosakondade ja -laudade töö juhtimiseks.

Passiametkonna ülesandeid kirjeldati miilitsamäärustikes ning 1955. aastal koostatud eraldi passiosakonna määrustikus.⁵⁶ Ülesanded jaotusid kolmeks alalõiguks – elanikkonna

⁴⁹ Miilits oli kuni 1946. aastani NKVD, 1946–1949 MVD, oktoobrist 1949–1953 MGB ja 1953. aastast uuesti MVD koosseisus. 1962–1968 kandis viimane nimetust Ühiskondliku Korra Kaitse Ministeerium.

⁵⁰ Сведения о количественном некомплекте УМ МВД ЭССР, 01.01.1948. ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 40, l. 22; Доклад о паспортно-регистрационной работе УМ МВД ЭССР за 1953 год, 25.02.1954. ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 111, l. 40–41; ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 58, l. 1–2.

⁵¹ Isikutoimik. ERAF, f. 1SM, n. 1, s. 13908. Lvovi asetäitja oli Karl Plutus, kes suri 2010. aastal 106-aastasena, olles enne seda jõudnud olla Eesti vanim mees.

⁵² Isikutoimikud. ERAF, f. 1SM, n. 2, s. 18216; 18218.

⁵³ Доклад о паспортно-регистрационной работе УМ МВД ЭССР за 1953 год, 25.02.1954. ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 111, l. 40–67.

⁵⁴ Beria viis läbi rahvuskaadrite osakaalu suurendamise oma valitsusalas, mis tema peatselt kõrvaldamisele vaatamata omas pikemaajalist mõju. – Vt. selle kohta: Tõnu Tannberg. Lubjanka marssal Nõukogude impeeriumi äärealasid reformimas. L. Beria rahvuspoliitika eesmärkidest ja tagajärgedest 1953. aastal. – Tuna 1999, nr. 3, lk. 22–37; nr. 4, lk. 56–71; 2000, nr. 1, lk. 42–52.

⁵⁵ E. M. Andreyev, L. E. Darskiy, T. L. Harkova. Демографическая история России: 1927–1959. Москва, 1998, lk. 57. ENSV-s loodi valdkonda juhtiva keskasutusena MN Asjadevalitsuse ENSV Vabariiklik Perekonnaseisuaktide Büroo, mis 1977. a. reorganiseeriti ENSV Justiitsministeeriumi j. a. Vabariiklikuks Perekonnaseisuvallitsuseks.

⁵⁶ Положение о советской милиции, 17.08.1962. – Сборник нормативных актов и справочник материалов для оперативных работников КГБ. Москва, 1968, lk. 134–139; Развитие паспортной системы в условиях укрепления административно-командной системы в СССР и в период перестройки в России – <http://www.fms.gov.ru/about/history/details/38013/5/> [23.12.2010].

dokumenteerimine, „adress-teatmeline töö” ja passirežiimi kontroll. Neist esimene hõlmas passide väljastamist ja vahetamist, sisse- ja väljakirjutamist ning piiritsooni lubade väljastamist. Adress-teatmeline töö oli võimalik tänu eelmisele valdkonnale, seda tehti aadressbüroode kaudu ning selle sisuks oli elukoha registreerimise ehk *propiska* andmetel põhineva elukohainfo haldamine ja töötlemine. Kontroll hõlmas passirežiimi rikkujate väljaselgitamist ja karistamist ning elukohapiirangute alla kuuluvate isikute eemaldamist režiimipiirkonnast.

Elanikkonna dokumenteerimine

Passide väljastamine ja sissekirjutamine oli passiametkonna rutiinne igapäevatöö. Põhiliselt anti uusi passe 16-aastaseks saanutele ja eelmise passi tähtaja täitumisel, aga ka NSV Liidu pasporteerimata aladelt sissesõitnutele ning vähesel määral ka passi kaotanutele ja kodanikele, kel mingil põhjusel varem passi polnud (näiteks kinnipidamiskohtadest vabanenud). Töömahukamad kampaaniad kaasnesid passide massiliste väljavahetamisega passitähtaegade täitumisel või uue passivormi kehtestamisel.

Esimene selline aktsioon viidi läbi 1952. aasta teisel poolel, kui täitus 1947. aastal maaelanikkonnale antud 5-aastaste passide tähtaeg. Töö tuli lõpule viia 1. jaanuariks 1953, aga tähtaega pikendati, sest sügise viljakoristuse ajaks tehti ENSV MN-i otsusega kuuajaline paus. Aasta lõpuks vahetati ja anti välja 194 788 uut passi ja 49 379 ajutist tunnistust. Kohalikud passilauad püüdsid töö kiiresti kaelast ära saada ja mitte ületada selleks määratud tähtaegu. Juhtkond nõudis aga põhjalikkust. Miilitsavalitsuse ülem nõudis, et passivahetus poleks formaalne, vaid annaks „maksimaalse operatiivresultaadi”. Massilisele passide väljavahetamisele eelnes passilaudade ülemate nõupidamine miilitsavalitsuses, kus peamiseks teemaks oli küsimus, kuidas passivahetust maksimaalselt ära kasutada kriminaalkurjategijate ja illegaalide ning kohtust, uurimisest või alimentide maksimisest kõrvalehoidjate avastamiseks.⁵⁷

Aktsiooni ei saa režiimi vaatevinklist edukaks lugeda. Statistika ei näita nende kategooriate suuremat avastamist 1952. aastal võrreldes teiste aastatega. Ehkki kurjategijaid avastati 1952. aastal 267 järgmise aasta 109 vastu, siis kategooria „avastatud ja arvele võetud isikud, kelle kohta on kompromiteerivaid andmeid” töötulemused olid 1953. aastal üle kahe korra suuremad (vastavalt 4489 ja 9350).

Sama kordus 1957. aastal, sest enamik passe oli 5-aastase tähtajaga. Aasta jooksul anti välja või vahetati 202 730 passi ja kirjutati sisse 546 141 isikut, sh. kirjutati Eesti NSV uuena elanikuna sisse 47 231 isikut. Aktsiooni käigus avastasid passiametnikud 34 end võimude eest varjavat isikut.⁵⁸ Hiljem nii suuri ühekordseid kampaaniaid ei toimunud, sest passide keskmine kasutusaeg oli pikenenud tänu 1953. aastal kehtestatud 10-aastasele passile ning elanikkonna juurdekasv nivelleeris korruga vahetamisele minevate passide mõju. 1974. aastal kehtestatud uue passimäärustiku järel ei vahetatud passe välja korruga, vaid mitme aasta jooksul vanade passide aegumisel. Aastail 1976–1982 anti välja 1 197 757 uut passi.⁵⁹

⁵⁷ Доклад по паспортной работе, 24.01.1953. ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 58, l. 52–53.

⁵⁸ Niinemetsa õiend passitöö kohta 1957. aastal, 27.02.1958. ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 268, l. 4–7. Aruanne ei täpsusta, kas „uute sissekirjutatute” all sisalduvad ka koju naasvad küüditatud ja arreteeritud, mis pidi sel ajal olema aktuaalne.

⁵⁹ ENSV SM käskkiri, 22.06.1982. ERAF, f. 17SM, n. 14. s. 94, l. 141–144.

Suuremate vahele jäi väiksemaid aktsioone. Näiteks 1953. aasta nn. Beria amnestia käigus vabanes ja naasis Eestisse kuni 10 000 inimest, kellele tuli väljastada passid.⁶⁰ Amnestia tähendas ka mõningate elukohapiirangute kaotamist, nii vahetati 1. aprillini 1954 seoses piirangute mahavõtmisega kokku 2921 passi.⁶¹

Ametkondlik statistika ei võimalda niisama lihtsalt ühese täpsusega selgitada, kui palju passe kokku välja anti. Selle väljaselgitamiseks tuleks hoolikalt võrrelda kohalike passilaudade ning lühemate perioodide aruandlust. ENSV tasandi aastaaruandlus polnud järjekindel, näidates mõnel aastal passide väljastamist, enamasti aga passiplankide kasutamist, milles sisaldus ka kaotsi läinud, praakide või täitmise ajal rikutud passide asendamine. Plankide liikumist kontrolliti väga rangelt, ka ühe plangi kaotsiminekul järgnes üleliiduline ringkiri kadunud passiplangi seerianumbri kehtetuks tunnistamise kohta. Alati korraldati uurimine ja süüdi jäänud passilaua töötajaid karistati kuni vallandamiseni. Vaatamata sellele läks passiplanke muidugi ikka kaduma, aga tegemist oli väga väikeste kogustega ja suuri kaotsiminekuid pole aruannetes fikseeritud.⁶² Säilinud passiregistrid näitavad, et passiplanke läks pidevalt raisku ka nende täitmisel. Hoopis rohkem kaotasid inimesed aga ise oma passe, näiteks aastail 1951–1953 registreeriti 10 129 passi kaotamise ning 1860 varastamise juhtu. Ka hiljem kõikus aasta jooksul kaotatud passide hulk kolme ja viie tuhande vahel.

Valepasse avastati suhteliselt vähe ja enamikus aruannetest vastavad näitajad üldse puuduvad. Näiteks 1946. aastal avastati 93, 1947. aastal 49, 1951. aastal 45, 1957. aasta passivahetuskampaania ajal 49, 1960. aastal 23 jne. võltsitud passi.⁶³ Põhjus on ilmselt selles, et võltsimise järele puudus vajadus, sest passe oli võimalik hankida mittelegaalsel teel teisiti. 1940. aastate teisel poolel olevat pass mustal turul maksnud 2000 rubla ning selle äri tegelesid kohalikud passiametnikud.⁶⁴ Sel viisil hangitud passide hulka pole kuidagi võimalik välja selgitada, sest passiregistrites ja statistikas kajastuvad need mõistagi õigete passidena, aga äri olemasolus pole põhjust kahelda, sest eeldused nõudluse ja võimaluste näol olid vaieldamatult olemas.

„Aadress-teatmine töö”

Miilitsa passiosakondade koosseisu kuulunud aadressbüroode organisatsioon elas üle mitu ümberkorraldust. Eesti NSV-s algas nende loomine 1945. aastal, mil kõigis maakonnakeskustes käivitati aadressbürood. Sama aasta lõpuks olid need juba väljastanud ligi 107 000 õiendit. 1948. aastaks olid aadressbürood alles jäänud Tallinnas, Tartus, Pärnus ja Rakveres. 1952. aastal likvideeriti seoses oblastite moodustamisega ka Rakvere büroo, mille kartoteek (550 000 kaarti) lisati Tallinna büroo kartoteegile. Põgusaks jäänud oblastieksperiment ei lasknud kaua püsida ka sel struktuuril. 1954. aastal likvideeriti Tartu ja Pärnu aadressbürood ning Tallinnas moodustati Keskaadressbüroo.⁶⁵

⁶⁰ Beria amnestia kohta vt: Tõnu Tannberg. 1953. aasta amnestia: kas ainult varaste ja sulide vabastamine? – Tuna 2004, nr. 3, lk. 37–51.

⁶¹ Porki ettekanne Bodunovile, 14.05.1954. ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 111, l. 109.

⁶² Näiteks kadus 1953. aastal viis passiplanki Otepää rajooni passilaust, see pandi passilaua ülema lohakuse arvele ja ta vallandati. – ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 111, l. 50.

⁶³ Niinemetsa õiend passitöö kohta 1957. aastal, 27.02.1958. ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 268, l. 4–7.

⁶⁴ Ruth Eliaser. Passita ja pajata. Tallinn, 1992, lk. 138, 144

⁶⁵ Отчет об итогах работы, 08.03.1946. ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 40, l. 17; Доклад о работе, октоober 1948. ERAF, f. 1, n. 47, s. 38, l. 169–170; ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 107, l. 160.

Aadressbüroode ülesandeks oli elanikkonna liikumise arvestus ja nende andmete töötlemine, „aadress-teatmine töö” ja „mehhaaniline tagaotsimine”. Huvipakkumad on kaks viimatinimetatut, mis seisnesid kartoteekide koostamises ning nende põhjal päringutele vastamises. *Propiska* andmetel põhinev aadresslehtede kartoteek oli väga suur, aastail 1959–1983 lisandus keskmiselt 460 000 aadresslehte aastas, millest 2/3 olid saabumis- ja 1/3 lahkumislehed. Need arvud väljendavad ühtlasi migratsiooni ulatust, ehkki ei erista sise- ja välismigratsiooni. Eraldi arvestust peeti aadresslehtede päritolu kohta, näiteks saab nende abil kokku arvutada kõik ENSV majutusasutustes legaalselt peatunud inimesed.

Tagaotsimine jagunes üleliiduliseks ja kohalikuks ning selle peamine vahend ja kogu süsteemi alus oli nn. vahilehtede (*сторожевой листок*) kartoteek. Vahileht koostati kõikide tagaotsitavate kohta ning sisaldas peamisi isikuandmeid. Nende põhjal koostatud alfaabetilised nimekirjad või nn. *orientirovkad* saadeti laiali kohalikesse aadressbüroodesse. Tagaotsimise lõppemisel eemaldati vahikaart kartoteegist ning hävitati vastava aktiga. ENSV Vabariikliku aadressbüroo vahilehtede kartoteeki lisandus 1959–1983 aastas keskmiselt 34 000 lehte, 97% neist üleliiduliselt tagaotsitavate omad. Kõige rohkem otsiti taga alimentide maksimisest kõrvalehoidjaid (nn. *alimentšikud*). Märksa vähem oli riigivõlgnikke, kriminaalkurjategijaid jm. Nn. kontrrevolutsiooniliste kuritegude eest tagaotsitute üle peeti arvet kuni 1963. aastani. Näiteks 1959. aastal lisandus selliseid üle 9500, aga 1962. aastal ainult 99.

Kohe tuleb aga rõhutada, et enamik sellest oli n.-ö. tühi töö ja aadressbüroo andmete põhjal tegelikult välja selgitatud inimeste arv võrreldes kartoteekide mahuga oli mikroskoopiline. Mastaape arvestades ei saanudki ENSV-st üleliiduliselt tagaotsitavaid kuigi palju leida. Edukam aeg jäi Stalini võimu perioodi, kui näiteks 1953. aastal leiti „mehhaanilise tagaotsimise” kaudu 1328 tagaotsitavat, sh. 392 „kontrrevolutsioonilist kurjategijat”. Hilisematel aastatel oli töö märksa vähem tulemuslik ja muutus üha marginaalsemaks. Kui 1959. aastal leiti veel 476 tagaotsitavat (sh. 31 „kontrrevolutsioonilist”), siis 1970. aastatel langes leitute hulk alla 300 ja 1980. aastatel alla 200 aastas. Seejuures tagaotsitavate hulk märkimisväärselt ei vähenenud.

Aadressbüroo oluline tööloik oli oma kartoteeke kasutades organite abistamine inimeste asukoha, täpsemalt sissekirjutusjärgse elukoha selgitamisel. Aastail 1951–1953 andis büroo välja üle 1,4 miljoni sellise teatise, millest 95% julgeoleku- ja siseasjade organite nõudmisel. Ülejäänud väljastati kodanikele, kes otsisid taga omakseid. 1959–1983 lahendati igal aastal ligi 250 000 päringut ja anti kokku ligi 6,2 miljonit vastust, millest 4,1 miljonit ehk 2/3 KGB, MVD või prokuratuuri tellimusel.⁶⁶ Arvud on meeletult suured, aga kui arvestada, et suur osa tööst oli rutiinne päringuobjekti leidumuse kontrollimine kartoteegis, millest enamik käis nimekirjade alusel või telefoni teel, oli see füüsiliselt võimalik.⁶⁷

Kahe suure – aadresslehtede ja tagaotsitavate kartoteegi – kõrval seati 1970. aastatel sisse üha uusi väiksemaid kartoteeke. Nii hakati 1971. aastast pidama kartoteeke administratiivjärelevalve alla võetud isikute ja passireeglite rikkujate kohta, 1972. aastast

⁶⁶ Õiendid aadressbüroo töö kohta aastatest 1971–1983. ERAF, f. 17SM, n. 4, säilikud 444; 490; 525; 568; 677; 748; 810; 870; 941; 1020; 1076; 1126.

⁶⁷ Telefoni teel oli õigus andmeid saada KGB-l ja MVD-l, milleks kasutati spetsiaalset paroolide süsteemi. 1960. aastatel anti telefonitsi umbes pooled vastustest. 1970. aastate statistikas toodi koguni eraldi välja telefonitsi antud teated (*справка*) ja kirjalike päringute (*запрос*) täitmine – need jagunesid umbes pooleks. Näiteks 1966. aastal töötas aadressbüroos 20 inimest ja lahendati 260 000 päringut. Seega pidi iga töötaja, kui ülem ja koristaja välja arvata, otsima andmeid 50–60 inimese kohta päevas.

üldise töökohustuse rikkujate ehk „ühiskondlikult kasulikust tööst keeldujate” kohta ning 1977. aastast sissekirjutusest kõrvalehoidjate ja vanglast vabanenute kohta. Kõigi nende tööpõhimõtte oli sarnane: kaarte lisati pidevalt, aga ka eemaldati aktuaalsuse kaotanuid. Kõik kartoteegid kokkuvõttes kasvasid, kõige rohkem passireeglite rikkujate oma. Aastail 1971–83 lisandus viimasesse 12 418 ja eemaldati 5650 kaarti, kasv oli seega 6768 kaarti. Sissekirjutusest kõrvalehoidjate kartoteeki lisandus aastail 1977–1983 1178 ja eemaldati 1094 kaarti.⁶⁸

Passisüsteemi kontroll

Passisüsteemi kontrollimisega tuli ametnikel tegeleda pidevalt. Seda nõudsid lugematud direktiivid ja vastavad ülesanded sisaldasid kõikides plaanides. Rakendati haaranguid, laus- ja pistelist kontrolli. Levinud meetod oli kontrollreidide korraldamine asutustesse, ettevõtetesse, korteritesse ja ühiselamutesse, mida sooritasid linnade ja rajoonide passiametnikud koos kohaliku miilitsaga ning ühiskondlikke abijõude kaasates.⁶⁹

Kontrolli tõhustamist nõuti eriti riiklike tähtpäevade, valimiste ja mitmesuguste suurürituste (näiteks olümpiamängude) puhul, milleks anti aastast aastasse välja spetsiaalseid direktiive, mis olid omavahel äravahetamiseni sarnased. Näiteks miilitsavalitsuse ülema direktiiv andis 16-punktilise juhise ühiskondliku korra tagamiseks 1951. aasta Oktoobrirevolutsiooni aastapäeval ja sellele eelnevatel päevadel. Passiosakonnalt nõuti passirežiimi kindlustamist eriti režiimipiirkondades, milleks tuli läbi viia ootamatuid reide. Erilist tähelepanu tuli pöörata mujalt saabunud isikutele, kontrollida nende passi ja sissekirjutust ning nad kahtluse korral uurimiseks kinni pidada.⁷⁰

Passiosakond pidas kontrolli üle arvestust, mille vormid ja meetodid tihti muutusid. 1940. aastate teisel poolel peeti arvestust asutuste/ettevõtete ja eluruumide kontrollimise kohta. Rekordaastaks oli 1947, mil kontrolliti 2153 asutust/ettevõtet ning ligi 145 000 eluruumi. 1950. aastate alguses peeti arvestust kontrollitud isikute kaupa ning, kui uskuda ametkondlikku statistikat, ulatus kontrollitute hulk ligi 2 miljonini aastas.

Kõige põhjalikum statistika on säilinud aastate 1967–1980 kohta. Nende 14 aasta jooksul kontrolliti ligi 12 miljonit inimest ehk keskmiselt üle 800 000 inimese aastas. Mõned aastad eristuvad väga suurte arvude poolest, näiteks 1977. aastal üle 1,44 miljoni, 1968. aastal üle 1,37 miljoni või 1972. aastal üle 1,31 miljoni kontrollitud isiku.⁷¹ Need kajastavad mitmesuguseid kampaaniaid, näiteks 1968. ja 1977. aasta rekordarvud on seotud valmistumisega üleliidulisteks rahvaloendusteks, mis toimusid vastavalt jaanuaris 1970 ja jaanuaris 1979. 1972. aastal aga saavutas uue kulminatsiooni nn. parasiitidevastane kampaania, samal ajal seati näiteks sisse ka uus, eespoolnimetatud „ühiskondlikult kasulikust tööst keeldujate” kartoteek.

⁶⁸ Õiendid aadressbüroo töö kohta aastatest 1971–1983. ERAF, f. 17SM, n. 4, säilikud 444, 490, 525, 568, 677, 678, 748, 810, 870, 941, 1020, 1076, 1126.

⁶⁹ Peamiselt rakendati nn. brigaadimiilitsat. 1960. aastal formeeriti see ümber vormiliselt vabatahtlikuks rahvamalevaks, mis moodustati asutuste- ja ettevõtetepõhiselt. 1960. aastate lõpul ja 1970. aastatel eksisteeris ka „ühiskondliku passiinspektori” amet. 1968. aastal oli neid arvel kõige rohkem – 356, hiljem 200–300 vahel.

⁷⁰ Juhised MV osakonnajuhatajatele ja kohalikele miilitsaülematele, 25.10.1951. ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 26, l. 82–86.

⁷¹ Passitöö aruanded 1967–1983. ERAF, f. 18SM, n. 1, säilikud 429; 445; ERAF, f. 17SM, n. 4, säilikud 388; 424; 444; 490; 525; 568; 622; 623; 677; 678; 748; 810; 870; 941; 1020; 1076; 1126. Mõistagi ei tule sellest järeldada, et kontrolli läbisid absoluutselt kõik Eesti elanikud, vaid samu inimesi võidi kontrollida korduvalt.

Sellised astronoomilised arvud teevad uurija ettevaatlikuks ja sunnivad küsima, kas nii paljusid inimesi tõepoolest realselt kontrolliti või võeti arvud laest. Nii massiline kontroll pole iseenesest võimatu, arvestades seda, et suurem osa kontrollist kujutas endast ametniku poolt passi läbilehitsemist. Muidugi pole statistikat võimalik tagantjärele kontrollida ja võib-olla polegi see nii oluline. Need arvud näitavad režiimi eesmärke ja suhtumist, ning elanikkonna pidev ja kõikehõlmav kontrollimine oli kindlasti eesmärk omaette.

Kampaaniad hõlmasid ka muid kontrollivorme. Näiteks viidi läbi majaraamatute lauskontroll eesmärgiga välja selgitada elamispiinl tegelikult elavate isikute olemasolu. Üks selliseid aktsioone toimus 1954. aasta kevadel, kui vastavalt NSVL MVD direktiivile tehtud kontroll hõlmas üle poole miljoni inimese. Avastati 435 ilma passita ja 3591 ilma sissekirjutuseta inimest. Lisaks tuvastati üle 11 000 elukohast väljakirjutuseta lahkunu ja ligi 17 000 majaraamatusse kandmata last.⁷²

Esimesed kaks olid ka peamised rikkumiste liigid, mille üle peeti arvestust kõigil aastatel ja mis olid aktuaalsed sovetiaja lõpuni välja.

1946–1983 registreeriti umbes 22 000 passita isiku tabamine. Rekordaasta oli 1947, kui neid oli peaaegu 2000 (seejuures aastate 1948–1950 kohta täpsed andmed puuduvad). Üldine pasporteerimine ei toonud kaasa selle kuriteoliigi vähenemist, see saabus alles 1950. aastate keskpaigas. 1950. aastatel tabati aastas mõnisada passita inimest ning järgneval kahel kümnendil valdavalt 100–200 inimest aastas. 1980. aastatel hakkas arv uuesti tõusma ja küündis 1983. aastal peaaegu 900-ni. Tunduvalt rohkem püüti igal aastal kinni aegunud passiga inimesi, mida loeti aga ka märksa kergemaks eksimuseks.

Sissekirjutuseta inimesi tabati ajavahemikus 1946–1983 keskmiselt üle 4000 aastas ja kokku vähemalt 160 000. 1950. aastatel oli neid kõige rohkem, 7000–9000 aastas. 1960.–1970. aastatel kõikis arv 1800–3600 vahel ja hakkas 1980. aastate alguses samuti märgatavalt tõusma. Vale sissekirjutusega isikute probleem ei kadunud päevakorralt sovetiaja lõpuni. 1977. aastast hakati isegi pidama spetsiaalset sissekirjutusest kõrvelehojijate kartoteeki.

Kes need inimesed olid, kellel polnud passi või elasid sissekirjutuseta? 1940.–1950. aastatel langeb arvestatav osa mõistagi metsavendade arvele, kellel polnud passi ega sissekirjutust ja kellest osa kajastus ilmselt ka statistikas. Sovetiaja teisel poolel oli „korralikul inimesel” pass reeglina olemas, ehkki tuli ette selle kaotamist. Valdav osa passita inimestest said aga olla vaid illegaalsed sissereändajad. Osa passita inimesi olid ilmselt asotsiaalid. Sissekirjutusega on lugu veidi teine. Oma osa etendas inimlik lohakas, aga kindlasti oli ka neid, kes rikkusid reegleid teadlikult. Nii püüti pääseda mitmesugustest kohustustest, näiteks alimentide maksimisest. Kaasaegsete mälestuste põhjal püüti sel moel aga vältida eelkõige sõjaväe kodusõppustele sattumist.⁷³

Passirežiimi kontrollimisel oli kõigi aastate jooksul kaks peamist avalikku eesmärki – illegaalse rände takistamine ja kuritegevuse vastu võitlemine. Need kaks nähtust olid omavahel seotud ning kumbki võitlus polnud kuigi edukas. Mitu uurijat on jõudnud järeldusele, et sovetirežiim ebaõnnestus migratsiooni kontrollimisel. Ehkki režiimi käsutuses

⁷² Справка, 02.03.1954. ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 111, l. 88.

⁷³ Toivo Paavle kommentaar artikli autorile. Toivo Paavlet kutsuti kodusõppustele korduvalt, saadeti kutseid ja käidi ametlikus elukohas otsimas. Kuna ta tegelikult elas mujal, siis kätte teda ei saadudki ja kodusõppustele jäi minemata.

olev süsteem pakkus tohutult võimalusi, ei suudetud neid ära kasutada ning passisüsteem koos sissekirjutusega ei töötnud piisavalt efektiivselt.⁷⁴

Eestis ilmses see enam-vähem kohe pärast sõda seoses illegaalsete sisserändajate ehk nn. kotipoistega. Probleemi põhjuseks oli NSV Liidus valitsev toiduainete puudus, mis kulmineerus 1946. aasta näljahädana. Ränne saavutas haripunkti pärast seda, kui 13. aprillil 1946 kaotati NSVL MN määrusega sõjaaegne lubadesüsteem transpordis ja rongipiletid läksid vabamüüki. Seoses sellega likvideeriti NSVL siseministri käskkirjaga ka operatiivgrupid, mis varem tegelesid raudteejaamades dokumentide kontrollimisega.⁷⁵ Kotipoiste kõrgaeg oli 1947. aasta, mis kajastus ka kuritegevuse statistikas. Miilitsa poolt arreteeritud kriminaalkurjategijate üldarvust oli eestlasi 1946. aastal 53%, 1947. aastal 34%, 1948. aastal 56% ja 1949. aastal 68%. Samuti peegeldus see statistikas, mida miilits pidi koostama kurjategijate sotsiaalse staatuse kohta. Kui aastatel 1946, 1948 ja 1949 oli „ilma kindla tegevuse ja elukohata” isikuid kriminaalkorras menetletutest 30–31% ja arreteeritustest 39–41%, siis 1947. aastal vastavalt 39 ja 52%.⁷⁶

See ei jäänud märkamata ka siseministeeriumis. Näiteks juhtis siseminister Resev parteijuht Karotamme tähelepanu sellele, et 1947 aprillis oli 64% kriminaalkorras süüdimõistetutest saabunud mujalt NSV Liidust. Karotammele 1947. aasta mais esitatud ettekandes tões Resev, et „gastroleeriva elemendi, mustlaste ja passita inimeste” tung Tallinna jätkub. Passita inimestel puudus õigus asuda Tallinna kui esimese kategooria režiimlinna, aga takistada seda ei suudetud.⁷⁷ Miilitsa raskused on osalt seletatavad töötajate vähesusega. Kaadrid olid pooleldi komplekteerimata ja seda just reakoosseisu arvelt. 1947. aasta alguses oli kogu ENSV-s puudu 344 ja Tallinnas 88 miilitsatöötajat, sh. Tallinnas oli täitmata 73 reakoosseisu kohta.⁷⁸ Narvas tegeles iga rongi kontrollimisega üks miilits. Tallinnas suunati Balti jaama küll suuremad miilitsajõud, aga sellele vaatamata ei suudetud rongilt tulijaid nende tohutu hulga tõttu kontrollida. Resev süüdistas tegevusetuses raudteevõime, kes ei võtnud midagi ette tulijate saabumise takistamiseks ega informeerinud nendest ka kohalikku miilitsat – miilits sai suuremate kotipoistejõukude saabumisest teada alles pärast nende ilmumist Tallinna tänavapilti. Raudteeametnikel omakorda puudus õigus reisijate dokumente kontrollida ning raudteeülem Anatoli Roslak süüdistas miilitsat passita inimeste altkäemaksu eest läbilaskmises.⁷⁹

Ka ei suudetud kontrollida töörännet ja see oli aktuaalne kogu sovetiperioodil. Ettevõtete jaoks kehtisid tööjõu sissetoomise limiidid, millest ei peetud kinni. Passi ja sissekirjutusega inimeste palkamine oli rangelt keelatud, mis teoreetiliselt võimaldas võimudel tööjõupoliitikat kontrollida. Aga seda tõepoolest teoreetiliselt, sest ettevõtetel oli tööjõudu väga vaja, keeldudest ei hoolitud ning tööjõudu palgati valimatult n-ö otse vabrikuvärvast.⁸⁰

⁷⁴ Cynthia Buckley. The Myth of Managed Migration: Migration Control and Market in the Soviet Period. – Slavic Review, Vol. 54, No. 4 (Winter, 1995), lk. 896–916; Tiit Tammaru. Linnastumine ja linnade kasv Eestis Nõukogude aastatel. Doktoritöö. Tartu, 2001, lk. 59–61; Olaf Mertelsmann. Turumajanduselt käsumajandusele. – Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa kontekstis. Tartu, 2007, lk. 461.

⁷⁵ Tšurbanov Karotammele, 28.05.1947. ERAF, f. 1, n. 5a, s. 34, l. 43–45.

⁷⁶ Цифровые сведения об итогах оперативно-следственной работы органов милиции, 1946–1949. ERAF, f. 18SM, n. 1, säiliku 4, 5, 8, 12.

⁷⁷ Resev Karotammele, 21.05.1947. ERAF, f. 1, n. 5a, s. 34, l. 41–42.

⁷⁸ Сведения, 28.01.1947. ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 63, l. 276–278.

⁷⁹ Roslak Karotammele, 10.06.1947. ERAF, f. 1, n. 5a, s. 34, l. 46–47.

⁸⁰ Mertelsmann. Turumajanduselt käsumajandusele, 453.

Igal aastal karistati asutuste juhte passi ja sissekirjutuseta isikute töölevõtmise eest. Näiteks 1947. aastal algatati 229 sellist kriminaalasja, 1953. aastal aga üle 800 kriminaalasja asutuste juhtide ja majavalitsejate suhtes (viimased rikkusid reegleid sellega, et võtsid passita või sissekirjutuseta inimesi majja elama), 1966. aastal tabati 179 asutuse juhti töölevõtmise reeglite rikkumiselt jne. Peale selle korraldati tehastes kontrollreide ja spetsiaalselt sel eesmärgil haaranguid asutuste ühiselamutes ning anti välja kümnete kaupa direktiive, aga probleemi ei õnnestunud lahendada. Migratsiooni kontroll režiimilinnade nimekirja kaudu ebaõnnestus NSV Liidus tervikuna, mida näitas suletud ja tavaliste linnade kasvutempo väga väike vahe.⁸¹

Tööjõupoliitika kontroll puudutas eelkõige linnades asuvaid ettevõtteid ning vähemalt ajuti suhtuti samasugustesse nähtustesse maal märksa leplikumalt. Üks selline trend ilmnis 1960. aastate alul. Nimelt olid Pihkva oblasti kolhoosnikud hakanud põgenema Eestisse ja saanud tööd siinsetes kolhoosides. Tööjõu puudusel võeti nad hästi vastu, kohalikud võimud taotlesid ning üldjuhul ka said neile passid ja sissekirjutuse; ENSV MVD pidas sel teemal isegi paberil sõnasõda Pihkva oblasti ametivendadega. Aastail 1961–1963 saabus selliseid inimesi vähemalt 338. Peagi aga selgus, et tulnukad ei jäänud paigale ning enamik neist pages kohe pärast passi saamist linna. Pealegi protesteerisid nende vastuvõtmise vastu omakorda Pihkva kolhoosid, kust inimesed olid ebaseaduslikult lahkunud.⁸²

Passiametnike osa kurjategijate tabamisel oli tühine. Seda peeti oluliseks töö operatiivnäitajaks ja enamikes aruannetes sisaldus rida „passirežiimi abil avastatud” või „vahetult passiametnike poolt avastatud” kuritegude kohta, aga tulemus oli läbi kõigi aastate suhteliselt väga väike. Edusammud jäid siingi Stalini hirmuvalitsuse aastatesse – näiteks 1947. aastal tabati passitoimingute või passirežiimi kontrollimise käigus 284 ja 1952. aastal 267 kriminaalkurjategijat. Seevastu 1960.–1970. aastatel tabati vaid mõni üksik, kõige rohkem 29 ja mitme aasta aruandes ilutseb vastavas lahtris number üks.

Kuritegevuse ohjeldamine kukkus pikemas perspektiivis läbi. Kui võtta aluseks MVD kuritegevusstatistika, siis toimus ajutine langus ainult 1950. aastate keskel. Kui 1940. aastatel registreeriti aastas 5000–6000 kuritegu, siis 1954. ja 1955. aastal 2700–3000. Juba 1956. aastast hakkasid näitajad uuesti jõudsalt kasvama. 1960. aastatel kõikus aastas menetletud kriminaalkuritegude arv jälle viie ja kuue tuhande vahel, jõudis 1970. aastate lõpul kümne tuhandeni ning ületas 1983. aastaks juba 15 000 piiri. Sellist tõusu ei saa seletada rahvaarvu kasvu või kuritegude registreerimise tõhustumisega. ENSV MVD juhtis seejuures ise tähelepanu kurvale asjaolule, et Eesti NSV oli kõige kuritegelikum Balti liiduvabariik.⁸³ Need trendid vastasid üldjoontes üleliidulistele. Pärast Stalini surma vähenes kuritegevus NSV Liidus üldiselt, pöördus aga peagi uueks tõusuks ning aastail 1956–1990 tõusis kuritegevus neli korda, kahekordistudes seejuures vahemikul 1979–1983.⁸⁴

⁸¹ Buckley, *The Myth of Managed Migration*, 905.

⁸² ENSV Ühiskondliku Korra Kaitse minister V. Ani kiri „Eesti NSV territooriumile asunud kolhoosnike dokumenteerimisest”, 21.02.1963. ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 362, l. 17–18. See lugu meenutab kangesti keskaegset nähtust maalt linna põgenenud talupoegadest.

⁸³ Оперативные данные о состоянии преступности. ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 1234, l. 28; MVD kuritegevuse statistika. ERAF, f. 17SM, n. 4, säilikud 89; 208; n. 5, säilikud 155; 169; 175; 254; f. 18SM, n. 1, s. 176; 342.

⁸⁴ Ando Leps. Kuritegevus Balti liiduvabariikides. Tallinn, 1990, lk. 3–6; W. E. Butler. *Crime in the Soviet Union. Early Glimpses of the True Story.* – *The British Journal of Criminology*, vol. 32, no. 2 (Spring 1992), lk. 147; Gennady V. Dashkov. *Quantitative and Qualitative Changes in Crime in the USSR.* – *The British Journal of Criminology*, vol. 32, no. 2 (Spring 1992), lk. 160.

Tõsi, passisüsteem ei olnud kuritegevuse tõusus süüdi ega olnud ka ainuke vahend, mis pidi seda tõusu takistama. Ometi sunnib see kokkuvõttes küsima, kas passisüsteemile raisatud ressursid ja sellega kaasnenud isikuvabaduste piiramine oli õigustatud isegi režiimi enda vaatevinklist.

Karistamine

Karistusstatistika on avalike arhiividokumentide kaudu lünkadega jälgitav 1945. aastast kuni sovetirežiimi lõpuni. Allikmaterjaliks on miilitsavalitsuses ja siseministeeriumis koostatud passitöö aruanded ning kuritegevuse statistikad. 1940. aastate materjal on raskesti kasutatav, dokumendid sisaldavad vastukäivat teavet, andmeid pole summeeritud ega korraldatud ühtse metoodika järgi ja esineb palju arvutusvigu. Aruandeid täideti sageli poolikult ja valesti. Sovetivõimu alguses tuli ette, et Moskvast nõuti vigase aruande ümbertegemist ja uuesti esitamist. Karistatute tegelikku arvu on keeruline selgitada osalt ka seetõttu, et miilitsa ja NKVD käsutuses polnud informatsiooni. Nii leidub aruannetes märkusi, milles nenditakse statistika puudulikkust, sest teised organid (Smerš, prokuratuur) ei ole vaevunud NKVD-d informeerima. Väga lünklikult on koostatud või säilinud ka kohtusüsteemis tehtud statistika.

Statistika koostamine passirežiimi rikkumise eest karistamise kohta nõuab seetõttu kõigi säilinud aruannete hoolikat analüüsimist ja võrdlemist. Tulemus ei pruugi ikkagi täielik olla ja allikmaterjali hulka tuleb kaasata ka rahvakohtute arhiiviaines. See nõuab suurt uurimisressurssi ja seda on seni vähe tehtud. Järgnevalt püüan siiski esitada arve seniste uurimistulemuste põhjal. Lugeja huvides jaotan sovetiaja lühemateks ajalõikudeks, vaadeldes eraldi perioode 1945–1953, 1954–1960 ning alates 1960. aastast. Need perioodid joonistuvad üpris selgesti välja läbi muutuste karistuspraktikas või õiguslikes alustes.

1945–1953

Stalinismi perioodil algatati passirežiimi rikkujate suhtes hinnanguliselt 90 000–100 000 administratiivasja ja vähemalt 3300 kriminaalasja (Tabel 1).

Administratiivkaristus tähendas reeglina miilitsaorgani või kohaliku täitevkomitee administratiivkomisjoni (alates 1962. aastast) poolt määratud rahatrahvi ja kriminaalkaristusrahvakohtu mõistetud vabadusekaotust. 1945. aastal oli passirežiimi rikkumine kõige levinum administratiivrikkumine: 52% kõigist algatatud asjadest käsitles passirežiimi rikkumist. Trahve määrati 361 725 rubla väärtuses, mis moodustas 87% kõikidest trahvisummadest (413 947 rubla).⁸⁵ Keskmisest kõrgemad trahvid ning asjaolu, et miilitsa töö oli 1945. aastal alles käivitumas ja koosseisud komplekteerimisel, näitavad passirežiimi kontrollimise pidamist prioriteetseks valdkonnaks. Järgnevatel aastatel selleliigiliste rikkumiste registreerimine suurenes, aga nende osakaal hakkas vähenema.

Tabel 1. Passirežiimi rikkujate karistamine 1945–1953⁸⁶

aasta	algatatud administratiivasju	määratud trahve	algatatud kriminaalasju	karistatud KrK §192-a alusel	neist karistatud vabaduskaotusega
1945	6789	...	19	...	...
1946	8789	...	121	65	63
1947	9291	...	320	314	274
1948	üle 10 000	...	...	260	253
1949	üle 10 000	...	632	419	394
1950	üle 10 000	...	...	572	550
1951	11 095	...	508	308	299
1952	13 402	12310	505	401	381
1953	10 080	10996	275	...	...

Vabadusekaotust VNFSV kriminaalkoodeksi §192-a alusel rakendati MVD statistika järgi aastatel 1945–1952 2214 isiku puhul (tegelik arv võib MVD statistika puudujääkide tõttu olla ka mõnevõrra suurem). Siin ei olnud osakaal võrreldav administratiivrikkumiste omaga. Näiteks 1946. aastal algatati miilitsa poolt „kõigis liinides“ ühtekokku 5550 kriminaalasja.⁸⁷ Lisaks menetleti passirežiimi kriminaalasju 1935. aasta piirivööndi määruse alusel. MVD statistikas sisalduvad selleliigilised asjad mõnikord passirežiimi rikkumistena ja mõnikord on need eraldi. Sama kehtib vähemal määral rakendamist leidnud n.-ö. passivõltsimise paragrahvi puhul (VNFSV KrK §72).

⁸⁵ NKVD tegevuse aruanne 1945 kohta. ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 40, l. 17–18.

⁸⁶ ERAF, f. 17SM, n. 4, säilikud 40; 61; 73; 87; 93; ERAF, f. 18SM, n. 1, säilikud 4; 5; 8; 12; 16; 28; 55; 58; 111. 1948.–50. aasta administratiivasjade üldarv on osaliselt võrdlusandmetest lähtuv hinnang ja osaliselt ekstrapolatsioon säilinud kvartaliandmete alusel.

⁸⁷ ERAF, f. 1, n. 47, s. 38, l. 171. Tuleb silmas pidada, et see arv väljendab üksnes n.-ö. tavalist kriminaalkuritegevust, millega tegeles miilits, ning selles ei sisaldu nn. poliitilised kuriteod, millega tegelesid julgeolekuasutused ja armee vastuluure peavalitsus "Smerš". Samas olid paljud „mittepoliitilistest“ kuritegudest sageli poliitilise alatooniga, sh. ka mitmed passirežiimi rikkumise asjad.

ENSV võimud nõudsid jõuliselt karistuspoliitika karmistamist. Näiteks tabati 1946. aasta esimeses kvartalis Tallinnas 3299 passirežiimi rikkujat, aga kohtusse jõudis neist vaid 10.⁸⁸ Tuleb aga silmas pidada, et sünniraskustes vaevles ka rahvakohtute aparaat, mistõttu tuli paratamatult rõhuda administratiivtrahvide määramisele. Karistuspoliitika karmistamine nähtub põhjalikumast statistikast, mis seoses eespool käsitletud küüditamisest maha jäänute kontingendiga koostati 1949.–1952. aastate kohta. 40% karistatutest said kuni kaheaastase ja 59% 2–5-aastase karistuse. Lisaks mõisteti 15 inimesele veelgi pikem, 6–10-aastane karistus. Kuna §192-a nägi maksimumkaristusena ette kuni 2-aastase vabadusekaotuse, tuleb statistikat ilmselt mõista nii, et pikema karistuse saanute alla paigutuvad need, kelle süüdimõistmisel oli aluseks ka mõni muu paragrahv. §192-a aga mängis sel juhul rolli nende 1624 süüdimõistetute väljasaatmisel pärast karistuse kandmist.

Lisaks administratiiv- ja kriminaalkaristustele toimus passimäärustiku alusel ka inimeste väljasaatmine režiimipiirkonnast, s. t. Tallinna linnast ja piiritsoonist. Vastav statistika on väga puudulik, sest erinevalt karistusstatistikast kajastub see üksnes miilitsa passitöö aruannetes. Viimaste põhjal eemaldati režiimipiirkonnast 1946. aastal 192, 1947. aastal 319, 1951. aastal 47 (andmed kajastavad ainult piiritsooni), 1952. aastal 73 ja 1953. aastal 62 isikut. 1947. aastal kanti aruandlusest läbi ka 6182 „omavoliliselt režiimipiirkonda saabunud isikut“, kellele passimäärustiku artikkel 38 alusel keelduti andmast sissekirjutust. See arv illustreerib kotipoiste probleemi kulminatsiooni. Nendes arvudes tuleb kotipoiste tõttu suhtuda suure ettevaatusega, sest pole selge, kuidas miilits väljasaadetuid luges (või kas üldse luges). Näiteks kirjeldab üks aruanne kolme vagunitäie „mustlaste“ saabumist Tallinna 16. mail 1947, kes pandi kohe järgmisel päeval rongi ja saadeti tagasi Pihkva poole. Kaadripuuduse olukorras ei jäänudki miilitsal muud üle, kui inimesi rongi toppida ja püüda neid oma vastutusosalast kaugemale saata. Veriora jaamas tehti rong aga raudteevõimude korraldusel tühjaks, inimesed valgusid ümbruskonda laiali ja olid peagi Tallinnas tagasi.⁸⁹ Vähetõenäoline, et kõik need „mustlased“ üle loeti, ja isegi kui seda tehti, ei menetletud asju ametlikus korras. Kindlasti jäi suurem osa kotipoistest igasugusest statistikast üldse välja.

1954–1960

Pärast Stalini surma toimus režiimi leevenemine, mis väljendus ka karistuspoliitikas. NSV Liidu juhtkonnas tõstatati destaliniseerimise osana nn. *sotsialistliku seaduslikkuse* loosung. Eesmärgiks seati karistuspoliitika pehmendamise, mille tagajärjel hakati kergemate kuritegude eest kriminaalvastutuse asemel rakendama rohkem administratiivkaristusi.⁹⁰

1954.–1955. aastatest puuduvad andmed passirežiimi rikkujatele mõistetud kriminaalkaristuste kohta ning passitöö aruanded vastavaid ridu ei sisaldagi. Väga võimalik, et neid ajutiselt ei määratudki ja rõhuti administratiivsetele meetmetele uue karistuspoliitika vaimus. Tabatud rikkujate arv aga ei vähenenud neil aastatel sugugi. 1954. aastal registreeriti üle 13 000 rikkumise ning 1955. ja 1956. aasta olid rekordilised rohkem kui 17 000 algatatud asjaga. Aastail 1957–1959 jäid arvud 10 ja 13,6 tuhande vahele ning langesid 1960. aastal

⁸⁸ Докладная записка, juuni 1946. ERAF, f. 17SM, n. 4, s. 32, l. 252.

⁸⁹ Resev Karotammele, 21.05.1947. ERAF, f. 1, n. 5a, s. 34, l. 41–42.

⁹⁰ Vt. selle kohta: Miriam Dobson. Khrushchev's cold summer. Gulag returnees, crime, and the fate of reform after Stalin. London, 2009, lk. 43–49; Tõnu Tannberg. 1953. aasta amnestia: kas ainult varaste ja sulide vabastamine? – Tuna 2004, nr. 3, lk. 38–39

rohkem kui kaks korda. Seda seletasid organid ise oma tubli töö tagajärjel paranenud korraga.⁹¹

Kriminaalasju algatati vähesel määral: 1956. aastal 57, 1957. aastal 30, 1958. aastal 88 ja 1960. aastal 6. Viimases kahes arvus sisaldub ka karistuspoliitika taaskarmistamine 1958. aastal vastuvõetud ENSV ÜNP seadlusega, mis sai aluseks kriminaalkaristuste määramisele nende puhul, kes ei saanud sissekirjutust ega täitnud miilitsa ettekirjutust lahkumise kohta. Maksimaalse karistumäärana sätestati vabadusekaotus kuni ühe aasta ja kuue kuuni.⁹² Juba samal aastal karistati selle alusel 70 inimest ja 800 inimest sai hoiatuse, aga seadluse mõju jäi siiski lühiajaliseks. 1960. aastal rakendati seda 6 rikkuja suhtes (1959. aasta andmeid pole õnnestunud leida) ning 1961. aasta märtsis seadlus kehtetustati.

Ehkki toodud statistika ei pruugi olla täielik ning pole ka andmeid selle kohta, kui paljud algatatud asjadest päädisid süüdimõistva otsusega, võib väita, et karistuspoliitika oli neil aastatel suhteliselt leebe. Muidugi võib seda seletada ka vajaduse puudumisega ja mõelda, et polnudki kedagi karistada, sest stalinismi ajal seda valdkonda toitnud nähtused – metsavendlus või küüditamisest kõrvalehoidmine – olid lakanud olemast. Samas näitab administratiivasjade arvu samaks jäämine pigem siiski mõnevõrra leebemat suhtumist inimeste karistamisse.

Režiimi piirkonnast eemaldamine ei olnud neil aastatel aktuaalne, miilitsa andmetel kohaldati seda aastail 1956–1960 kokku 79 isiku suhtes. Samal ajal kuulus Tallinn seitsmekümne NSV Liidu linna hulka, kus 1956. aastal oli kehtestatud väga range sissekirjutuspiirang.⁹³ Nii väike eemaldatute hulk viitab sellele, et illegaalsete sisserändajate probleem vaikiti maha.

1961–1991

1960. aastate kuritegevuse statistikat mõjutas uus õiguslik kontekst. 1961. aastast kehtestati senise Vene NFSV oma asemele Eesti NSV kriminaalkodeks, muudeti administratiivasjade menetlemise korda, kehtetustati mitmeid varasemaid süüdimõistmistele aluseks olnud õigusakte ja kehtestati uusi.

Aastail 1961–1965 ei algatatud passirežiimi rikkujate vastu ühtegi kriminaalasja, sest ENSV kriminaalkodeks ei võimaldanud seda teha – ei saanud kriminaalvastutusele võtta „passirežiimi kuritegelikke rikkujaid” ja „süsteemiliselt hulkurlusega tegelejaid”. 1966. aasta suvel tehti kriminaalkodeksisse vastavad täiendused ja selle §189 – „Passimäärustiku sätete rikkumine” – nägi nüüdsest passita või sissekirjutuseta elamise eest ette vabadusekaotuse või paranduslikud tööd kuni ühe aastani või rahatrahvi kuni 50 rublani.⁹⁴ Tekkinud võimalust hakati kohe kasutama – 1966. aasta teisel poolel algatati selle paragrahvi alusel 9 ja 1967. aastal 33 kriminaalasja.

⁹¹ Passitöö aruanded. ERAF, f. 18SM, n. 1, säilikud 159; 228; 267; 268; 291; 292; 311; 312; 340.

⁹² ENSV ÜNP seadlus kriminaalvastutuse tugevdamisest passide sisseregistreerimise eeskirjade kuritahtliku rikkumise eest, 24.05.1958; ENSV seadus ENSV ÜNP seadluse „Kriminaalvastutuse tugevdamisest passide sisseregistreerimise eeskirjade kuritahtliku rikkumise eest” kinnitamisest, 29.08.1958. – ENSV Teataja 1958, nr. 7, art. 100; nr. 12, art. 170.

⁹³ Buckley, *The Myth of Managed Migration*, 906.

⁹⁴ ENSV ÜNP seadlus „Muudatuste tegemise kohta „Eesti NSV kriminaalkodeksi” §-des 189 ja 201²”, 29.06.1966. – ENSV ÜN ja valitsuse teataja 1966, nr. 31, art. 207; Справка о работе паспортных аппаратов за 1963-1967 годы, 18.01.1968. ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 429, l. 246.

Tabel 2. Passirežiimi rikkujate karistamine 1961–1990⁹⁵

	koostatud administratiiv- rikkumiste protokolle	trahvitud	algatatud kriminaalasju	karistatud KrK §189 alusel
1961	...	4076	0	0
1962	....	...	0	0
1963	5178	...	0	0
1964	6639	...	0	0
1965	4685	...	0	0
1966	7421	...	...	9
1967	7968	5234	...	33
1968	6330	4254	45	52
1969	6047	4402	53	37
1970	6172	4159	116	106
1971	5904	3788	95	81
1972	6555	4672	87	64
1973	6965	4622	148	95
1974	6985	4902	214	148
1975	6153	3979	200	...
1976	5642	3422	269	...
1977	7143	4071	219	...
1978	6118	3541	164	...
1979	5504	3198	180	...
1980	6893	4239	267	...
1981	7378	4767	265	...
1982	10226	6168	203	...
1983	11102	6431	224	...
1984	10477	...	137	...
1985	...	...	139	...
1986	...	...	135	...
1987	...	...	68	...
1988	...	...	42	...
1989	...	...	13	...
1990	...	...	13	...

⁹⁵ Сведения о зарегистрированных и раскрытых преступлениях, 1968–1974. ERAF, ф. 17SM, н. 5, с. 155, л. 74; с. 165, л. 96; с. 175, л. 91; с. 189, л. 36; с. 198, л. 3; с. 216, л. 4; с. 219, л. 5; с. 239, л. 2; с. 254, л. 5; с. 278, л. 8; с. 297, л. 10; с. 319, л. 7; с. 338, л. 27; с. 355, л. 32; с. 375, л. 36; с. 393, л. 13; с. 404, л. 10; с. 410, л. 68; с. 419, л. 6; с. 430, л. 6; с. 444, л. 3; с. 457, л. 19; с. 464, л. 5.

Administratiivasju menetleti 1960. aastate esimesel poolel 4600–6000 aastas, ainult 1964. aastal oli arv suurem – ligi 7500. 1966. aastast hakati arvet pidama ka pisirikkumiste üle, nagu majaraamatust mitteõigeaegne väljakirjutamine, alla 16-aastaste laste majaraamatusse mittekandmine ja mitte sissekirjutuse järgi elamine. Seetõttu suurenes administratiivrikkumiste koguarv hüppeliselt (üle 14 000), samal ajal aga leevenes ja muutus mõnevõrra praktika. Administratiivrikkumise protokoll vormistati neist umbes pooltele. Aastail 1967–1981 vormistati 5500–8000 ning 1982–1984 üle 10 000 administratiivprotokolli aastas.

Umbes kaks kolmandikku süüdlastest sai trahvi, aga rohkelt kohaldati ka hoiatamist ja vähesel määral „ühiskondlikule otsustamisele” ehk nn. seltsimehelikku kohtusse suunamist. Viimane võis määrata kuni 50 rubla trahvi, avaldada laituse või noomituse, aga mõjusama vahendina teha ka ettepaneku vallandamiseks, nõuda preemia äravõtmist, tuusikust ilmajätmist või korterijärjekorras tahupoole nihutamist. Selle meetodi juurutamist alustati kampaania korras suure käraga 1960. aastal, osana suuremast reformist.⁹⁶ Rahva seas kiiresti naeruväärseks muutunud meetod marginaliseerus vähegi tõsisemate süüasjade lahendamisel enam-vähem kohe. Ainult kampaania esimesel aastal (1961) jõudis sel moel lahenduseni 9% passirežiimi rikkumistest, hiljem rakendati seda vormi täiteks aastate lõikes keskmiselt vähem kui 2% rikkumiste puhul.

1960. aastate lõpust alates hakkas karistuspoliitika uuesti karmistuma, mis väljendus kriminaalkaristuste sagedasemas rakendamises. Aastail 1968–1974 mõisteti §189 alusel süüdi 583 inimest, ehk umbes ¼ kriminaalasjadest lõppes süüdimõistmisega. Hilisemate aastate kohta pole süüdimõistetute arvu õnnestunud leida, aga kriminaalasju algatati aastatel 1975–90 2538 (vt. Tabel 2). Veel 1990. aastal algatati passirežiimi rikkumises 13 kriminaalasja, millest 2 jõudis kohtusse. Praegu puuduvad ka andmed, kui paljudel juhtudel mõisteti karistusena vabadusekaotus, aga pole ka põhjust arvata, et seda ei määratud.

Kokkuvõttes karistati passirežiimi rikkumise eest aastatel 1961–1990 kriminaalkorras hinnanguliselt 2500 inimest ning määrati suurusjärgus 200 000 administratiivkaristust.⁹⁷

Passirežiimi rikkumisena käsitleti ka „süsteematilist hulkurlust”, mille eest ENSV kriminaalkodeksi §201³ nägi ette vabadusekaotuse või parandusliku töö kuni kolme aastani. Sama määra sätestas kuni 1975. aastani kehtinud §201², mis käsitles „ühiskonnavastase, parasiitliku eluviisiga isiku kuritahtlikku kõrvalehoidumist ühiskondlikult kasulikust tööst”.⁹⁸ Olemasolevatel andmetel rakendati 201. paragrahvi 1967. aastal 45, 1972. aastal 200, 1973. aastal 110 ja 1974. aastal 80 kriminaalasjas.

Režiimipiirkonnast eemaldamist varasemas mõttes enam ei kohaldatud, vaid selle asemel tegeldi „ühiskondlikult kasuliku tööga mittetegelejate” väljaselgitamise ja töölesuunamisega. Siin oli aluseks ENSV seadus 8. juunist 1961 „Võitluse tugevdamisest ühiskonnavastaste, parasiitlike elementide vastu”, millega käivitus järjekordne nn. parasiitidevastane

⁹⁶ NLKP KK ja NSVL MN määrus „Об участии трудящихся в охране общественного порядка в стране”, 02.03.1959; ÜAÜKN presiidiumi otsus 26. veebruarist 1960 „Ametiühinguorganisatsioonide tööst NLKP KK ja NSV Liidu MN määruse „Töötajate osavõtu kohta avaliku korra kaitsmisest meie maal” täitmisel”. – Ametiühingu aktivisti käsiraamat, 1961, lk. 86–90.

⁹⁷ Administratiivkaristuste arv ei võrdu karistatud inimeste arvuga, sest kindlasti oli neid, kes said karistada rohkem kui üks kord. Kriminaalkaristuste puhul on see vähemtõenäoline, aga seda ei saa välistada.

⁹⁸ Eesti NSV kriminaalkodeks. Ametlik tekst muudatuste ja täiendustega seisuga 1. jaanuar 1978. Tallinn, 1978, lk. 133.

kampaania. Juba sama aasta lõpuks oli 93 inimest saadetud sundkorras Virumaale kaevuriks.⁹⁹ Miilitsavalitsuse andmetel avastati selliseid „parasiite” aastatel 1961–1965 ligi 7000 inimest, kellest ligi 4300 „suunati tööle”. Viimane tähendas sageli liiduvabariigi piires asumisele saatmist (nii selle sõna lingvistilises kui ka juriidilises tähenduses). 1. jaanuari 1967. aasta seisuga viibis MVD arvepidamise järgi asumisel ühtekokku 273 inimest.¹⁰⁰ Linnadest tabatud „parasiidid” saadeti täitevkomitee otsusega asumisele (*na poselenije*) maale, sovhoosidesse ja tööstusettevõtetesse, kus kohalikud miilitsaorganid pidid nende üle spetsiaalse žurnaali abil arvestust pidama. Asumiselesaadetu pidi end kord kuus näitamas käima ja registreerimislehele allkirja andma. Omavoliline lahkumine tõi üldjuhul kaasa kriminaalkaristuse.

Näiteks saadeti „parasiite” asumisele Lungu sovhoosi ning Rapla rajooni miilitsaosakonnal oli nendega tükk tegemist. Kuritegude registreerimise žurnaali kanti 1962. aastal 115 asja, millest 27 puudutasid asumisel olevaid töölesuunatud. Enamasti oli tegu väljasaatmispaigast põgenemisega, mille eest 10 süüdlast mõisteti paranduslikele töödele ja teist samapalju reaalselt vangi.¹⁰¹ Kriminaalkodeksis oli selle jaoks paragrahv 177, mis „asumiselt põgenemise või väljasaadetu omavolilise elamaasumise eest keelatud paikkonda” nägi ette kuni 1,5-aastase vabadusekaotuse.

Kindlasti polnud enamik neist inimestest seaduskuulekad kodanikud, vaid püüdsid äraelamiseks leida teisi viise töölkäimise asemel, aga samas rakendati seda paragrahvi NSV Liidus ka poliitilistel põhjustel. Kõige tuntum on Nobeli kirjandusauhinna laureaadi Jossif Brodski lugu, kellele kohus mõistis 1964. aastal parasiitluse eest maksimumkaristuse Vene NFSV vastava seadluse järgi ehk töölesuunamise koos asumiselesaatmisega „kaugemasse kohta” viieks aastaks. Kas ja mil määral sellist praktikat rakendati Eesti NSV-s, nõuab täiendavat selgitamist.

Kokkuvõtte

1930. aastate algul NSV Liidus kehtestatud siseriiklike passide ja elukoha kohustusliku registreerimise mehhanism, nn. ühtne passisüsteem, püsis pea muutumatuna läbi kuue aastakümne. Selle peamised märksõnad olid kontroll, kontroll ja veel kord kontroll. Elanikkonna totaalse kontrollimise kaudu püüdis režiim ohjata migratsiooni ja tööhõivet, ohjeldada kuritegevust ja distsiplineerida kodanikkonda. Passisüsteem moodustas „politseivõimu südame”,¹⁰² mis pidi rahvastiku jälgimise kaudu tagama, et režiim teaks igal hetkel, kus keegi kodanik viibib ja millega tegeleb. Inimeste märgistamine võimaldas ülevaate sotsiaalsete ja rahvuslike gruppide kohta ning lõi vahendi soovimatute elementide kõrvaldamiseks ühiskonnast.

Pärast NSV Liiduga liidendamist viidi sovetlik passisüsteem lühikese aja jooksul sisse ka Eestis. Süstemaatiline pasporteerimine viidi pärast sõda läbi kolme lainena: 1945. aastal pasporteeriti linnarahvas, 1946. aasta sügisel piiritsooni elanikkond ning 1947. aasta sügisel

⁹⁹ Spravka, 01.06.1962. ERAF, f. 18SM, n. 1, s. 347, l. 17.

¹⁰⁰ Сведения, 10.01.1968. ERAF, f. 17SM, n. 5, s. 51, l. 25.

¹⁰¹ Rapla rajooni TSN TK Miilitsaosakonna Kuritegude registreerimise žurnaali, 1962–64. ERAF, f. 34SM, n. 3, s. 7, l. 1–36.

¹⁰² Marc Garcelon. Colonizing the Subject. The Genealogy and Legacy of the Soviet Internal Passport. – Jane Caplan and John Torpey (eds). Documenting Individual Identity. The Development of State Practices in the Modern World. Princeton & Oxford, 2001, lk. 88.

ülejäänud maapiirkonnad. Koos Läti ja Leeduga moodustas Eesti Nõukogude Liidus erandi, kuna mujal toimus üldine pasporteerimine 30 aastat hiljem.

Privilegeeritud staatus oli illusoorne. Üldine pasporteerimine, mis näiliselt tagas inimestele rohkem isikuvabadusi, võimaldas samal ajal ka tõhusamat kontrolli. Passisüsteem rakendati režiimi vaatevinklist edukalt poliitiliste repressioonide teenistusse ning selle võimalusi kasutades saadeti Siberisse sadu massiküüditamisest pääsenud inimesi. Sadu inimesi pandi vangi ja saadeti välja, kuna nad režiimi reegleid rikkudes üritasid kaasa rääkida oma elu- või töökohavalikul. Sõjajärgsel sovetiperioodil, aastatel 1944–1991, määrati Eesti NSV-s „passirežiimi rikkumise” eest hinnanguliselt 5000 kriminaalkaristust, millele lisandub 400 000 administratiivasja. See tohtu hulk demonstreeris režiimi „valmisolekut”.

Õilsamate eesmärkide saavutamisel ei olnud süsteem edukas. Migratsiooni kontrollimine toimus suurte lünkadega ning kuritegevuse ohjeldamine kukkus läbi. Vaatamata tohtule potentsiaalile oli süsteem väheefektiivne, takerdus bürokraatiasse ja tegeles arvepidamisega pisiasjade üle. Kuritegevuse ennetuseks nimetati inimeste märgistamist ja üha uutesse kartoteekidesse kandmist.

Süsteem võis olla ebaefektiivne ja kontrolliaparaat vigane, aga siiski hoidis see oma olemasoluga inimesi kammitas ja hirmu all ning distsiplineeris. Peamine oli luua mulje, et kontroll toimib. Seda saavutati kampaaniate ja lauskontrolliga ning ikka ja jälle kartoteekide ja märgistamise kaudu. Inimesed kuuletusid, sest statistika oli salastatud, informatsioon tsenseeritud ja üldpilti polnud võimalik näha. Nõukogude kodaniku ülesandeks jäi õppida kaituma süsteemi seatud raamides.